ЖОЗЕФ ТИФЛИСИ

Вагиати-МИР ВЕЈС вә ШАҺ ҺҮСЕЈН

ЖОЗЕФ ТИФЛИСИ

Вагиати-МИР ВЕЈС вә ШАҺ ҺҮСЕЈН

(«Мир Вејс вә Шаһ Һүсејн арасында баш верән һадисәләр»)

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ
НӘШРИЈЈАТ-ПОЛИГРАФИЈА БИРЛИЈИ
Бакы — 1992

ББК 9(С42)
Ж69

Редактору *Тофиг Бабајев*
Рәссамы *Рафаил Әзизов*
Рә'јчи тарих елмләри доктору
Огтај Әфәндијев

Жозеф Тифлиси

Ж 69 Вагиати-Мир Вејс вә Шаһ Һүсејн. Османлычадан тәрчүмә едәни вә өн сөзүн мүәллифи Шаһин Фазил. — Б.: Азәрнәшр, 1992, 58 сәһ.

Әфганыстан Елмләр Академијасынын китабханасында сахланылан османлыча бу әсәр XVIII әсрин биринчи рүбүндә Иран вә она гоншу өлкәләрдә баш верән һадисәләрдән бәһс едир.

Әсәрин мүәллифи Жозеф Тифлиси әслән күрчүстанлы олуб, һәлә ушаг икән харичи дилләр өјрәнмәк мәгсәдилә Франсаја кетмиш, бир нечә мүддәтдән сонра Ирана јолланан Франса сәфири мүсје де-Карданын тәрчүмәчиси олмуш, 8 ил Иранда јашамышдыр.

Әсәр Азәрбајчан тарихинин өјрәнилмәсинә, хүсусилә Сәфәвиләр дөвләтинин сүгутуна даир мүһүм мәнбәдир.

Ж $\frac{0503020907-57}{Ж-651\ (07)-92}$ 20—92 **ББК 9(С42)**

ISBN 5—552—011000—7

СӘФӘВИЛӘР ДӨВЛӘТИНИН СҮГУТУНА ДАИР ГИЈМӘТЛИ ӘЛЈАЗМА

1985-чи илдә Әфганыстанда оларкән, өлкәнин Елмләр Академијасынын «Дәри[1] департаменти» шө'бәсинин мүдири профессор Әһмәд Чавид мәнә деди: «Бизим Академијанын китабханасында XVIII әсрин биринчи рүбүнә даир османлыча бир әлјазманын фото-сурәти вардыр.[2] Әлјазманын әсли Истанбул Университетинин китабханасындадыр. Биз османлы дилини билмәдијимиз үчүн һәмин әлјазманы өјрәнмәкдән мәһрумуг. Әкәр имканын олса, о әлјазманы дәри дилинә тәрчүмә етмәјини хаһиш едирик.»

Професор Ә. Чавидин тәклифи мәним бөјүк марагыма сәбәб олду вә аз вахт ичәрисиндә һәмин әсәри фарс дилинә тәрчүмә едиб «Дәри департаменти»нә тәгдим етдим. Бир гәдәрдән сонра әсәри бир даһа нәзәрдән кечирдим. Һәр шејдән әввәл «Вагиати-Мир Вејс вә Шаһ Һүсејн» адланан һәмин әлјазманын дили бөјүк марагыма сәбәб олду. Орта әср османлы мәнбәләри, бир гајда олараг, түрк, әрәб вә фарс сөзләринин гәлиз гарышыгы, дилин мүрәккәблији вә рәнкарәнклији, адәтән гафијәли нәср /мүсәччә/ олмасы илә сечилирләр. Мәсәлән.

«Бу фәгире-фүрумаје вә һәгир-е сејф-үд-дәраје, јә'ни бәндәје-ехласе-дирине Мәһәммәд кәмине ки, әш-шәһир бе Рәмәзанзаде,... сабегән некарәндеје тограје-гүррајемәнашире-султани вә аранде је товги-је вәги-је тәвамир-е хагани икән...»[3].

---

[1] Дәри вә јахуд фарсије-Кабули - Әфганыстанда ишләнмәкдә олан фарс дили.

[2] *Жозеф Тифлиси.* Вагиати-Мир Вејс вә Шаһ Һүсејн, Әфганыстан Елмләр Академијасынын китабханасы, шифр 3458.

[3] Тарих-е Нишанчы Мәһәммәд паша, Санкт-Петербург Дөвләт китабханасы, шифр, X19/61, сәһ. 6.

Бизим арашдырдығымыз әлјазма нисбәтән тәмиз дилдә јазылмыш, рәнкарәнк ифадә тәрзиндән узагдыр.

Әсәрин илк чүмләсиндән сонра мүәллифин китабы нә вахт битирдијини билдирән «1137-чи ил» тарихи вардыр. Һичри тарихлә јазылмыш һәмин рәгәм милади тарихлә 1724/25-чи илә тәсадүф едир ки, беләликлә, Жозеф Тифлисинин өз әсәрини нә заман битирдији барәдә бизә мә'лумат верир. Әкәр биз мүәллифин сәккиз ил Исфаһанда јашадығыны нәзәрә алсаг, мә'лум олар ки, «Вагиати-Мир Вејс вә Шаһ Һүсејн» әсәри 1717-1725-чи илләр арасында гәләмә алынмышдыр.

Жозеф Тифлисинин һәјаты һаггында мә'лумат аздыр. Онун өзүнүн јаздығына көрә о, «әсл Тифлисли» /«Тифлиси-үл-әсл»/ олуб лап чочуг чағларында дил өјрәнмәк, һүнәр вә мә'рифәтә јијәләнмәк мәгсәдилә Франсаја /Фирәнкистана/ кетмиш, орадан гајыдаркән Венесија кәмиси илә Түркијәјә /«Сәадәт астанасы»на/ јолланмыш, орада бир мүддәт али диванын мүтәрчими /тәрчүманы/ олан Јенаки бәјин јанында ишләмишдир.

Чох кечмәдән, Јенаки бәјин хидмәтиндән азад олан Жозеф Тифлиси Истанбулда, Франсанын Ирандакы нүмајәндәси /балјус/[4] мүсјө де-Карданла таныш олур. Карданын рәғбәтинә наил олан Жозеф онун дәфтәрханасында мүтәрчим вәзифәсинә тә'јин едилир вә онлар Ирана кетмәк мәгсәдилә Гара дәниздән кечиб Трабзона чатырлар. Мүәллиф јазыр: «Орадан Әрзурума, Рәвана, Нахчывана, Тәбризә, Зәнчана, Султанијјә вә Гәзвинә кәлдик. Бу сәфәр һәзрәт Исанын милад тарихи илә мин једди јүз он једдинчи илдә баш верди ки, Нәбәвијјә [бәһичри тарихи илә мин јүз ијирми доггузунчу илә бәрабәр] олур. Шаһ Һүсејн дә һәмин ил Гәзвинә кәлмишди».[5]

Әсәри мүталиә етдикчә көрмәк олур ки, әфған-сәфәви мүнасибәтләри һаггында мә'луматын чох верилдијинә

[4] Әфғанистан Елмләр Академијасы Тарих Институтунун елми ишчиси Фәгир Мәһәммәд Хејрхаһ «Рүстәм-үт-тәварих» әсәринә әсасланараг бу истилаһ һаггында јазыр: «Балјус /балјуз/-тичарәт мәсәләләринин һәлл олунмасы вә һәр һансы бир өлкәнин харичдә ишләјән тәбәәләринин һимајә едилмәси үчүн көндәрилән нүмајәндә, консул /Бах:-*Т. Крушински.* Тарих-е сәјјаһ-е мәсиһи, Кабул, 1984, сәһ. 23 /III фәсил/.

[5] *Жозеф Тифлиси.* Көст. әсәри, вәр. 2.

бахмајараг, Франса елчиси мүсјө-де Кардан вә онун мүтәрчими Жозеф Тифлисинин фәалијјәти барәдә олдугча аз гејдләр едилмишдир. Мүәллифин өзү һаггында јаздығы новбәти гејддә Исфаһан шәһәринин Шаһ Һүсејн тәрәфиндән әфганлара тәслим олунмасы илә бағлы һадисәләрин әсәрдә ин'икасы заманы раст кәлирик. Бизә мә'лум олур ки, шәһәрин тәслими һаггында разылыг хәбәри ешидилдикдә вә һәмин нијјәт һамыја мә'лум олдугда «шәһәр тәслим вахты гарәт олунар» горхусу илә, һәмчинин «күнаһкар вә күнаһсызлар арадан кедәр» еһтималы илә Франса елчиси Жозефи Мирин јанына јолламыш вә көмәклик көстәрмәси хүсусунда ондан хаһиш етмишдир[6]. Жозеф Тифлисинин өзү һаггындакы сон мә'луматы вә онун Истанбула гајытмасы әсәрин сонунда тәфәррүатла верилмишдир. Мүәллифин јаздығына көрә мүһасирәнин узанмағы, баш верән дәһшәтли һадисәләрин чохлуғу, онларын ојатдығы тәәссүрат вә горху она бәрк тә'сир етмиш вә 1135-чи илин зилһәччә ајынын 8-дә /милади 1722-чи илин сентјабрын 10-да/ Исфаһандан гачмышдыр. Хансара кәләркән орада «бәдбәхт гызылбашлар» ону ики јердән јараламыш, сәккиз кисәдән чох олан мал вә пулуну әлиндән алмыш, өзүнү исә лүт-үрјан говмушдулар. Жозеф Тифлиси мин зәһмәтлә Һәмәдана кәлмиш, орадан Гибрисли[7] бир ермәни тачири илә јолдаш олуб Гәзвинә јолланмышдыр. Орадан чыхыб Килана чатан Жозеф Рәшт адлы шәһәрдә Москва забитинин јанына кәлмиш вә она вәзијјәтини әрз етмишдир. Һәмин забит она сәккиз алтун јол хәрчи верәрәк, орада галмағыны мәсләһәт билмиш, лакин онун мәсләһәтинә гулаг асмајан Жозеф Әрдәбилә јолланмышдыр. Орадан Гарадаға кәләрәк, Араз чајыны кечән Жозеф нәһајәт Ордубада чатмыш, Нахчывана[8] кәлмиш, сонрадан карванла Әрзурума, орадан исә Тогат јолу илә Истанбула јетишмишдир[9].

Жозеф Тифлисинин нә заман вә һарада вәфат етдији барәдә һәләлик һеч бир мә'луматымыз јохдур. Иран алими Аббас Игбал Аштијани өзүнүн бир мәгаләсиндә Жозеф Тифлисини «Тифлис күрчүләриндән олан Жозеф

[6] *Жозеф Тифлиси.* Көст. әсәри, вәр. 26

[7] Киприн ады орта әср османлы китабларында «Гибрис» шәклиндә верилир.

[8] Әсәрдә Нахчыван «Нәхшиван» шәклиндә кетмишдир.

[9] *Жозеф Тифлиси.* Көст. әсәр. вәр. 35а, 35б.

/Joseph[10]/, һәмчинин «Күрчү Јусиф»[11] ады илә тәгдим едир. Гејд етмәк лазымдыр ки, әфганларын Исфаһаны ишғал етмәләри вә сәфәвиләрин сүгуту һәмин һадисәләри шәхсән мүшаһидә едән үч мүәллиф тәрәфиндән тәхминән ејни вахтда гәләмә алынмышдыр. Онларын бири Жозеф Тифлиси, икинчиси Тадеуш Крушински, үчүнчүсү мүсјө де-Кардан олмушдур. Жозеф Тифлисинин әсәри сон вахтларда Күрчүстанда күрчү дилинә тәрчүмә вә чап едилмишдир.[12] Т. Крушинскинин јаздығы тарихи мә'хәз исә әфган тәдгигатчысы фәгир Мәһәммәд Хејрхаһ тәрәфиндән Кабулда китаб шәклиндә нәшр олунмушдур. Һәмин китаба Әбдүррәззаг Мәфтун Дүнбүлинин /1176—1243 һичри/ Т. Крушинскидән XVIII әсрин орталарында етдији тәрчүмә «Бәсирәтнамә» вә ја «Ибрәтнамә» ады алтында дахил едилмишдир.[13] Жозеф Тифлисинин әсәриндән көрүндүјү кими, мүсјө де-Кардан әфганларын сәфәвиләри сүгута уғратдығы дөврдә Иранда Франсанын консулу олмуш вә һәмин илләрин әфган-сәфәви мүнасибәтләринә даир әсәр јазмышдыр. Онун әсәриндән бир һиссәни «Иранлыларын әфганларла дөјүшүнүн шәрһи» адландыран А. И. Аштијани фарс дилинә тәрчүмә едиб, өзүнүн «Исфаһанын әфганлар тәрәфиндән фәтһи» адлы мәгаләсинә дахил етмишдир.[14] Һәр үч әсәри мүталиә етдикчә ајдын көрмәк олур ки, јухарыда гејд олунан һадисәләрин шәрһи ајры-ајры милләтләрә мәнсуб олан үч мүәллиф тәрәфиндән өзүнәмәхсус шәкилдә верилмишдир. Бә'зи мәсәләләрин тәсвири, мәсәлән, Гәндәһар вә Исфаһан шәһәрләринин о дөврдәки көрүнүшү, Мир Маһмуд

[10] Мәчмуеји-мәгалати-Аббас Игбал Аштијани, шамели-јек сәд-о јек мәгалә, Теһран 1350, сәһ. 729

[11] Јенә орада, сәһ. 730.

[12] *Табагуа И. М.*, Материалы для истории Грузии первой четверти XVIII века, Тбилиси, 1982, сәһ. 204—253 /Бах: *С. С. Джикия.* «Отчет» Иосифа Грузина на турецком языке, представленный великому визиру Оттоманской империи. Перевод с турецкого, В книге *Сергей Джикия,* Библиограафия, Тиблиси, 1984, сәһ. 79.

[13] Тарихи-сәјјаһи-мәсиһи тә'лифе Крушински /1675—1756 милади/ тәрчүмеји-дәри мөвсум бе «Бәсирәтнамә» вә «Ибрәтнамә» әз Әбдүррәззаг Мәфтун Дүнбүли, Мугәддимә тәсһиһ, тәһшије вә тә'лиг әз мүһәггег Фәгир Мәһәммәд Хејрхаһ, Кабул, 1984

[14] *А. И. Аштијани.* Көст. әсәри, сәһ. 731—740

/һакимијјәт илләри: 1716—1725/ вә Шаһ Һүсејнин /һакимијјәт илләри: 1794—1722/ илк көрүшү вә онларын арасында баш верән мүкалимә, Мир Маһмудун Иранда таҹгојма мәрасими вә с. Жозеф Тифлиси тәрәфиндән даһа тәфәррүатла верилмишдир.

«Вагиати-Мир Вејс вә Шаһ Һүсејн» әсәринин Истанбул университетинин китабханасында сахланан әлјазмасы[15] һәҹмҹә кичик олуб, ҹәми 36 вәрәгәдән ибарәтдир. Һәр сәһифәсиндә 15 сәтр олан вә тә'лиг хәтти илә јазылмыш һәмин әлјазма олдугҹа хырда һәрфләрлә гәләмә алындығындан чәтин охунур. Әсәрдә һадисәләр хроноложи ардычыллыгла әкс етдирилмишдир. Әлјазма мүгәддимә илә башлајыр вә сонра тәсвир олунан һадисәләрин һамысы ајры-ајрылыгда башлыгларла /сәрлөвһәләрлә/ бири-дикәриндән ајрылыр. Башлыглар бир гајда олараг фарс дилиндә верилмишдир. Һеч шүбһәсиз ки, бизим истифадәмиздә олан һәмин әлјазма китабын автограф нүсхәси дејилдир. Әкәр белә олмасајды, әсәрдә мүәллифин ады Жозеф әвәзинә «Јожефо» шәклиндә кетмәзди.

Әлјазманын үзүнүн нә вахт вә һансы хәттат тәрәфиндән көчүрүлдүјү дә намә'лумдур.

«Вагиати-Мир Вејс вә Шаһ Һүсејн» әсәринин ән јүксәк мә'нијјәти онун Сәфәвиләр дөвләтинин сүгуту әрәфәсиндә баш верән Әфганыстан-Иран сијаси мүнасибәтләринин, бу ики өлкә илә баглы олан ичтимаи-игтисади мәсәләләрин, һәмчинин ајры-ајры шәһәрләр вә мүхтәлиф халглар барәдә гијмәтли мә'луматлар бахымындан илкин мәнбә олмасындадыр. Мүәллиф әсасән, көрдүјү һадисәләри гәләмә алмыш, мүшаһидә етдији мәсәләләри әкс етдирмишдир.

Жозеф Тифлиси дөврүн башга мүәллифләринин ән'әнәви јазы тәрзинә мүәјјән гәдәр садиг галмыш, әсәриндә ара-сыра аталар сөзүнә, зәрбүл- мәсәлләрә Гур'андан кәтирилән ајәләрә јер вермишдир. О, бир гајда олараг, өзүнү «бу бәндә»[16], «бу фәгир»[17], «бу һәгир»[18] кими епитетләрлә адландырыр.

[15] Проф. Н. Н. Шенкелијанын бир мә'луматына көрә Иосиф Күрчүстанлынын әсәринин әлјазмасы Глазго университетинин китабханасында сахланылыр. Амма, о, бу мә'луматын һарадан көтүрүлдүјүнү билдирмир /бах: *Н. Н. Шенгелия.* Османские источники по истории Грузии XV—XIX вв., Тбилиси, 1974 стр. 249—250/.

[16] *Жозеф Тифлиси.* Көст. әсәри, вәр. 1а.

[17] Јенә орада, вәр 26а.

[18] Јенә орада, вәр. 34б.

Жозеф Тифлиси күрчү, франсыз, фарс, әрәб вә османлы дилләринә бәләд вә кениш мүталиәјә малик бир мүәллиф олмушдур. Буна көрә дә, онун әсәрдә вердији бир чох мә'луматын дәгиглијинә шүбһә јери галмыр. Ола билсин ки, о, бә'зи мәсәләләри јухарыда садаланан дилләрдә гәләмә алынмыш китаблардан әхз етмиш, өзүнүн мүхтәлиф халгларын нүмајәндәләри илә олан тәмаслары заманы ешитдикләрини вә бир сыра тарихи вә чоғрафи мә'луматлары јери дүшдүкчә әсәринә әлавә етмәјә чалышмышлар.

«Вагнати-Мир Вејс вә Шаһ Һүсејн»ин мүәллифи, бир гајда олараг, иранлылары «әчәм», «гызылбаш», әфганлары исә «уған», «абдал» адландырыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Жозеф Тифлисинин гызылбашлара мүнасибәти о гәдәр дә јахшы олмамышдыр. О, онлары «гызылбаши-бәдмәаш» /«азғын гызылбаш[19]/, адландырыр, адәтләрини «гәбиһ» /«гәбаһәтли, хошакәлмәз»/ дејир[20].

«Исфаһанда јығылан гызылбаш әскәринин мигдары вә онларын сәрдарлары», адланан һиссәдә мүәллиф гызылбаш әскәрләрини јенә «азғын» адландырмыш, онларын сәрдарларына исә «бәднам» дамғасы вурмушдур[21].

Жозеф Тифлиси баш верән һадисәләри тәсвири илә әлагәдар олараг, јери дүшдүкчә Азәрбајчан, Дағыстан, Күрчүстан, Русија вә башга өлкәләрлә бағлы олан мәсәләләрдән дә данышыр. Мәсәлән, Дағыстан-Азәрбајчан, Иран-Русија, Иран-Дағыстан, Русија-Күрчүстан, Күрчүстан-Иран, Иран-Франса вә с.

Фикримизчә, «Вагнати-Мир Вејс вә Шаһ Һүсејн» әсәринин ән мүһүм хүсусијјәтиндән бири дә орада ајры-ајры халг, тајфа, өлкә, шәһәр, гәсәбә вә мәһәлләләр һаггында мә'лумат верилмәсидир.

Иран, Азәрбајчан вә Әфганыстанын ајры-ајры шәһәрләри һаггында бир сыра мә'луматы нәзәрә чатдыран Жозеф Тифлиси әсәрин сонунда Сәфәвиләрә табе олан өлкәләр ичәрисиндә ашағыдакылары көстәрир: Хорасан, Гәндәһар, Сечәстан, Заболистан, Мекран, Кирман, Фарс, Хузистан, Нуристан, Иглимчәбәл адланан Әчәм Ирагы, Мазандаран, Килан, Әрзинчан, Рәван, Ширван, Күрчүстан, Дағыстан вә Бәһрејн адалары.

[19] *Жозеф Тифлиси.* Көст. әсәри, вәр. 14б, 15б, 19б.
[20] Јенә орада, вәр. 3а, 4б.
[21] Јенә орада, вәр. 15а.

«Вагнати-Мир Вејс вә Шаһ Һүсејн» әсәриндә бир сыра һадисәләрин тәсвири илә әлагәдар оларағ онларла вәзифә адларына да тәсадүф олунур. Бунларын арасында ашағыдакылары көстәрмәк олар:

Бәјләрбәји, балјус /тичарәт нүмајәндәси, консул, сәфир/, вали, шикарбашы /овағасы/, гуллар ағасы, көзлүк /шаһын нәзарәтчиси, гызлар ағасы/, кәдкуда, меһмандар, мүстәһфиз /мүһафизәчи/, сәрәскәр, сипәһсалар, гајиммәгам, е'тимадуд-дөвлә, нәввабүс-сәдр, түфәнкчи, түфәнкәндаз, түфәнкчи ағасы, горчубашы, һәкимбашы, мәнади /чарчы/, ханлар-ханы, ешикағаларыбашы, топчубашы, сәрдар, елчи, мүнәччим, мүфти, хәзинәдар.

Жозеф Тифлисинин сәфәви вә әфған ордусу дөјүш һазырлығы, дөјүшүн кедиши вә башга һәрби мәсәләләр барәдә вердији мә'луматлар да диггәти чәлб едир. Әсәри мүталиә етдикчә ајдын олур ки, һәмин мәсәләләри тәсвир етмәкдән өтрү мүәллиф онлары бүтүн тәфәррүаты илә өјрәнмишдир.

Мүәллифин јаздығына көрә нә сәфәвиләрин, нә дә әфганларын мүнәззәм ордусу олмамыш, һәрби јүрүшләр әрәфәсиндә, јахуд башга һәрби мүнагишәләрин јарандығы вахт һөкмдарлар өз итаәти алтында олан јерләрә, јахуд онунла јахшы мүнасибәтдә олан башга дөвләт башчыларынын јанына елчи көндәрәрәк, чохлу пул мәсрәф етмәклә гошун вә силаһ тәдарүкүнә башлајырмышлар.

Әфған вә Сәфәви гошунунун дөјүш һазырлығыны вә онларын һәрби тактикасыны тәсвир едән Жозеф Тифлиси бу саһәдә һәр ики өлкәдә мөвчуд олан гајда-ганунлардан өјрәнмиш вә онлары әсәриндә екс етдирмишдир. «Һәрб фәнинин гајда-гануну үзрә...»[22], «О, һәрби һијлә ишләтмәкдә маһир олдуғуна көрә[23] ... вә бу гәбилдән башга ифадәләр ишләдән мүәллиф һәр ики гошунун хүсусијјәти, әскәрләрин дөјүшдән габаг дүзүлүш тәрзи, ордуларын мүхтәлиф чинаһ вә голлары һаггында мараглы мә'лумат верир.

«Вагнати-Мир Вејс вә Шаһ Һүсејн» әсәриндәки бә'зи чүмләләр Жозеф Тифлисинин һадисәләри афоризмләрлә, мараглы ифадәләрлә тәсвир етмәк усталығындан хәбәр верир. Мәсәлән:

[22] *Жозеф Тифлиси,* Көст әсәри, вәр. 20б
[23] Јенә орада, вәр. 25а.

«Нəсиhəт гапысыны ачыб, она нəсиhəт вə мəсләhəт верди»[24];

«Онлар үзлəрини сизин гəдəмлəринизин тозуна сүртəрлəр»[25];

«Фүрсəти гəнимəт билəрəк...»[26];

«Онлар Мири мур /гарышга/ саныб мар /илан/ көрдүлəр»[27].

Мүəллиф, јери кəлдикчə «мəним тəхминимə көрə...», «чох зəни едирəм ки...» кими ифадəлəр дə ишлəдир ки, бунлар да онун баш верəн hадисəлəрə шəхси мүнасибəтини билдирир.

Жозеф Тифлиси Исфаhанда вə башга шəhəрлəрдə оларкəн, өлкəнин гајда-гануңларыны да өјрəнмиш, онлара бəлəд олмушдур. Белə ки, онун ара-сыра «Сəфəвилəр гануңуна мүвафиг олараг...», «Әчəм гајдасы үзрə...», «Әчəм адəти илə...» кими чүмлəлəри дедијимизə сүбутдур.

Нəтичə е'тибарилə дејə билəрик ки, Жозеф Тифлисинин «Вагнати-Мир Вејс вə Шаh Һүсејн» əсəри илкин мəнбə кими XVIII əсрин I рүбүнүн бир нечə илини əhатə етмəклə Иран, Азəрбајчан, Әфганыстан, Дағыстан вə Русија тарихинин вə дөврүн бир сыра ичтимаи-игтисади мəсəлəлəрини өјрəнмəк бахымындан олдугча дəјəрлидир.

Шаhин Фазил

тарих елмлəри намизəди

---

[24] *Жозеф Тифлиси,* Көст, əсəри, 20а.
[25] Јенə орада, вəр. 11а.
[26] Јенə орада, вəр. 19б.
[27] Јенə орада, вəр. 20а.

ВАГИАТИ-МИР ВЕЈС ВƏ ШАҺ ҺҮСЕЈН

Исфаhандан кəлəн Јожефо[1] адлы шəхс сəккиз ил Исфаhанда галараг көстəрилəн мүддəтдə [баш верəн] hадисəлəри өз көзү илə мүшаhидə етмиш, орада бир гəдəр јашамыш [Исфаhан hадисəлəри барəдə] мə'лумат топламышдыр. 1137-чи ил.

Бу бəндə[2] əсл Тифлисли олуб, ушаглыг чагларымда дил өјрəнмəк вə hүнəр вə мə'рифəтə јијəлəнмəкдəн өтрү Фирəнкистана[3] јолландым. Фирəнк[4] əhли илə ашина олараг, Вəндик кəмилəринə миниб, сəадəт астанасына јолландыг. О вахтларда али диванын тəрчүманы олан Јенаки бəјə тапшырылдым. Вардин сəфəриндəн гајытдыгдан сонра она Әфлаг вə Јудлиг дə верилди вə о həмин јерлəрə јолланды. Бу həгир[5] ондан ајрылыб, [онун] хидмəтиндəн азад олдум. О вахтларда Франса падшаhы тəрəфиндəн əчəм шаhы олан Султан Һүсејнин јанында балјус[6] сифəтилə елчи тə'јин олунан мүсјө де-Кардан астанəјə[7] кəлмишди [Онун]

---

[1] Жозеф олмалыдыр.
[2] Јə'ни мүəллиф.
[3] Франса.
[4] Франсыз.
[5] Мүəллиф.
[6] Балјус-сəфир.
[7] Јə'ни османлы султанынын сарајына.

бу һәгирә рәғбәти олду вә тәрҹүманлыг вәзифәсиндә ишләмәк үчүн она тапшырылдым /вәрәг 2а/. О да, әҹәм һүзуруна чатана гәдәр әмнијјәтимиз барәдә кәстәриш вә мәктуб һазырлајыб дөвләт ганысына (дәр-е дөвләт) тәгдим етди. Кәмијә миниб Гара дәнизлә Трабзона чатдыг. Сонра Әрзурума, Рәвана, Нахчывана, Тәбризә, Зәнҹана вә Гәзвинә кәлдик. Бу сәфәр һәзрәт Исанын миладн тарихи илә 1717-чи илдә ваге олмушдур ки, пејғәмбәрин һиҹрәти тарихи илә 1129-чу илә бәрабәрдир. Шаһ Һүсејн дә Исфаһандан чыхараг һәмин ил Гәзвинә кәлмишди.

Һәмин шаһын Гәзвин тәрәфә кәлмәсинин сәбәби будур ки, кениш бир өлкә олан Хорасан әҹәм шаһларына мәхсусдур вә өлкә пајтахтынын бири Һерат шәһәри, о бири исә имам Рзанын дәфи олундугу Мәшһәде-Тус шәһәридир.

Һерат шәһәри һаггында

Бу ики бөјүк шәһәрин һәр бири ханларханлыг, јә'ни бәјләрбәјликдир /вәрәг 2б/. Онлара шаһлар тәрәфиндән һөрмәтли бир бәјләрбәјн вали тә'јин едилир. Һерат әјаләтинин рәнјјәти әҹәм вә шиә мәзһәблидир. Онун гошуну вә әскәри исә тамамилә сүннләрдән ибарәтдир. [Онлар] абдал уғанлары[8] адланадырылан тајфадандырлар. Гејрәткешдирләр вә затларында баһадырлыг вардыр. О вахтларда әҹәм шаһы тәрәфиндән вали олан Мәһәммәд Заман ханын әмәлә вә әскәрләри әҹәмин алчаг адәтләри /«адәти-гәбиһеје-әҹәм»/ үзрә һәрәкәт етдикләри

8 Абдал әфғанлар.

сәбәбиндән уғанлар дөзә билмәдиләр вә фитнә аловлары көјә учалды. Һәмин тајфанын мө'тәбәр шәхсләриндән бири олан Әсәдулла онлара гаршы чыхды. Уғанлар онун әтрафына топландылар вә әҹәмләр илә уғанлар арасында дөјүш башланды. Нәһајәт 1129-чу илдә 1500 әскәри илә уғанларын һүчумуна таб кәтирмәјән Мәһәммәд Заман хан мәғлуб оларағ, Исфаһана кетди. Һерат әјаләти /вәр. 3а/ әҹәмин һөкмүндән хилас олду. Уған улуларынын мәсләһәти илә һөкумәт Әсәдулла кими мө'тәбәр бир шәхсә верилди вә о, мүстәгил һаким олду.

Мәшһәде-Тус шәһәри һаггында

Әҹәмләрин өлкәләриндән бири олан бөјүк Сәчистан өлкәси ҹәнуб вә гәрбдән Гәндәһар мәмләкәти илә һәмсәрһәддир. Әҹәм шаһы тәрәфиндән оранын һакими тә'јин едилән Мәлик Маһмуд хан шиә мәзһәбиндән олдуғуна бахмајараг, мәмләкәтләринин гоншу олдуғуна көрә Мир Маһмудун оғлу Мир Үвејс илә сүлһ вә достлуг шәраитиндә јашајырды. Мир Үвејс Мир Маһмудун хатиринә көрә Сәчистандан кечиб Кирман вә Исфаһана кедәнләрә манечилик етмирди. Сонралар, Мир Маһмуд Исфаһаны мүһасирә едәјән вахт Сәчистан ханы да өзүнүн 8 мин әскәри илә шаһын көмәјинә кәлди. Ордусуну бир кәнарда сахлајыб, шаһын зәифлијини мүшаһидә едәрәк она көмәк етмәк ишиндә тәрәддүд етди. Мир Маһмуд исә онун көмәк етмәк мәгсәдиндән акаһ олмадығы үчүн Исфаһанын тутулмасындан бир ај әввәл һәмин Мирин, табечелијиндә оланлардан Нәсрулла адлы сәрәскәрини онун јанына јолладь. Нәсрулланын да Сәчистанлы олмағы

/вәрәг 3б/ онун ханла үлфәт вә достлуг етмәси үчүн васитә олду. Әҹәм мәмләкәтләриндән олан Мәшһәд әјаләтинин һәмин хана верилмәси үчүн онларын арасында иттифаг имзаланды. Мир Маһмуд о саат шәһәрин мүһасирәсинә башлады. Мәлик Маһмуд исә Сәҹистана гајытмаг гәсди илә сүр'әтлә Мәшһәдә чатараг, ораны мүһасирә етди. О шәһәр әһалисинин әксәри шиә вә рафеи иди. Онлар мүхалифәтин артмасыны истәмәјәрәк, Мәшһәд галасыны Мәлик Маһмуда тәслим етдиләр. О да, һәмин галаны әлә кечириб, әҹәм шаһынын итаәтиндән чыхараг, ораның өзбашына һакими олду. Бу јандан биз дә Гәзвиндә елчи [һеј'әти] илә 3 ај көзләјиб Исфаһана кәлдик. Шаһ Һүсејн елчимизә Исфаһан шәһәриндә бир сарај верди вә биз орада јерләшдик.

Һераты азад етмәк вә Әсәдулланы ҹәзаландырмаг үчүн әскәр топланмасы

Шаһ Һүсејн бу әснада Гәзвиндә иди. [О,] отуз мин әскәр топлајыб, [онлары] силаһландырды вә Сәфигулу адлы бир ханы онлара сәрдар тә'јин едәрәк, әбләһ Әсәдулланын үстүнә көндәрди /вәр. 4а/. Әсәдулла да, шаһын чохлу әскәр топладығындан хәбәрдар олуб, өзбәк султанларындан көмәк истәди. Бәлх султаны он ики мин өзбәк әскәрини Әсәдулланын көмәјинә көндәрди. Һәмин әскәр тәр бир јердә әҹәм дөјүшчүләри илә дөјүшәрәк, гафил олдугларына көрә, һамысы әҹәм әскәрләри тәрәфиндән өлдүрүлүб, шәһадәт шәрбәтини ичдиләр... Сәфигулу хан иши белә көрүб, сүр'әтлә Һерата кәлди. Әсәдулла да, буну би-

ләрәк, он үч, ја он беш мин абдал уган әскәри илә Сәфи хана гаршы чыхды. Дилләрдә дастан олан бөјүк бир дөјүш баш верди. Вурушма беш саат давам етди. Сәфигулу хан ахырда топларыны уганлара тәрәф тушлајараг, атәшә башлады. Әсәдулланын әскәрләри исә арха тәрәфдән јә'ни әҹәм дөјүшчүләринин ардындан сүр'әтлә һүҹум етди. Атылан топларын хәсарәти, аллаһын һикмәти илә әҹәм әскәринә дәјәрәк, онларын вәзијјәтини писләшдирди. /вәр. 4б/. Әҹәм дөјүшчүләри һәмин тәһлүкәни дәрк етмәди. Онларын бә'зиси хәјанәт етди вә әҹәм әскәри фәрар етмәк гәрарына кәләрәк мәғлуб олду. 8 мин гызылбаш вә үч мин уган гәтл едилди. Сәфигулу хан да өлдүрүлдү. [Онун] ҹәббәханасы вә ијирми топу Әсәдулла тәрәфиндән әлә кечирилди.

Мир Маһмудун Кирман мәмләкәтини гарәт етмәси һаггында

Шаһ Һүсејн јенә дә Гәзвиндә сакитликлә јашајырды. Мир Маһмуд [исә] Гәндәһарда әскәр тәдарүкүндән вә әҹәмин үрфи мәмләкәти сајылмагдан узаг һалда күн кечирирди. Гәндәһар мәмләкәти гәрб вә ҹәнубдан су илә әһатәләнмишдир вә Сәҹистана гоншудур.

Кирман мәмләкәтинә кетмәк үчүн Сәҹистан сәһрасындан кечмәк лазымдыр. Гәндәһара битишик бир јердә бәлуҹ адлы бир тајфа сакиндир. Онлар уганларла бирликдә Кирманын гарәт едилмәсиндә јухарыда ады чәкилән мирә /мир-е мәргум/ көмәк едирләр. Кирман мәмләкәтинин әһалиси гызылбаш шиәләриндән олмагла, бүтпәрәст вә малдар адамлардыр. Әксәри гарәт едилди, әсир алынды, гәтл

олунду. Кирман адлы шәһәрләри дә талана дүчар олду /вәр. $5^{а}$/ Гала халгы гачараг, галаны бош гојуб, Гәндәһара гајытды.

Кирман мәмләкәтиндә Әҹәм шаһы тәрәфиндән һаким олан Вахтан ханын..... кичик гардашы о вахт арада олан әҹәм мүһафизләри илә фәрар едиб Исфаһана кетди. Шаһ Һүсејн бу әһвалатдан сонра Гәзвиндән чыхараг, Теһран шәһәринә кәлди вә бир мүддәт орада галды.

Теһран шәһәри Гәзвиндән үч мәрһәлә шәргдә олмагла Хорасан јолу үзәриндәдир. Аб-һавасы Гәзвиндән бир аз јахшыдыр. Абад шәһәрдир. Әлијјә дөвләти[9] тәрәфиндән Сәфәви дөвләтинә елчи сифәтилә көндәрилән Дүрри Әфәнди Теһрана кәләрәк, елчилик мәрасимини орада кечирди.

Мешкет имамы вә Бәһрејн вилајәти һаггында

Бәһрејн дејилән мәмләкәт Бәсрәдән ашагы беш гонаг мәсафәдә јерләшир вә [ораја] Бәсрә көрфәзинин гәрб саһилиндә «Ҹәзирәтүл—әрәб» дејилир. Иглимдән мә'дуд бир наһијәдир вә саһилә јахын јерләрдә «Бәһрејн» адланыр. Онун бир адасы да вардыр ки, ... Аданын мөһкәм бир галасы да вар.

Һәмин мәмләкәт /вәр. $5^{б}$/ нечә вахтдыр ки, әҹәм шаһларына табедир. [Бәһрејн] шаһлар һакимијјәти алтында олмагла бәрабәр онларын бир султаны вә ја мир-е ләва /адланан шәхс/, тәрәфиндән идарә олунур..... /$6^{а}$ — $6^{б}$/.

---

[9] Јә'ни Рум дөвләти.

Мир Үвејсин әһвалаты, Шаһнәваз ханын галиб кәлмәји вә Мир Үвејси һәбс етмәји

Гәндәһар мәмләкәти әслиндә Һиндистана табе олан торпаглардан иди. О, Һиндистан шаһларынын әлиндә оларкән, һинд һакимләри әһалијә чох зүлм етмишдиләр. Гәндәһар мәмләкәти гала шәклиндә олуб, дөрд тәрәфдән бөјүк дагларла әһатәләнмишдир. Онун кединкәлиш јоллары һәр тәрәфдән чәтин кечидли олдугундан, әһалиси уганијан-е гилчијан адланыр. Мәгрур тајфа олдуглары үчүн һиндлиләрин әзаб-әзијјәтинә дөзмәдиләр.

О вахтларда, әҹәм дијарында Шаһ Аббасын гүдрәт вә әзәмәти јајылмышды. Уганлар гајыдан кими, Шаһ Аббас өз гызылбаш гошуну илә Гәндәһара һүчум едир. Һинд /вәр. $7^{а}$/ падшаһы да Гәндаһары горумаг вә Шаһ Аббас илә дөјүшмәк үчүн чохлу әскәр һазырлајыб, шаһзадәләрдән бирини гошуна сәрдар тә'јин етди. Үч дәфә баш верән бөјүк дөјүшдән сонра, нәһајәт уганларын көмәји нәтиҹәсиндә Шаһ Аббас галиб вә һинд әскәри тамамилә мәглуб олду. Гәндәһар мәмләкәти Шаһ Аббасын әлинә кечди вә ораја онун тәрәфиндән вали [сифәтилә] бир бәјләрбәји тә'јин олунду. [Шаһ Аббас] уганлара етдикләри хидмәт мүгабилиндә нечә-нечә һөрмәтләр, муафијјәт вә *силкләр* вериб, өзү гајытды.

Бир нечә вахтдан сонра, Гәндәһарда вали олан ханлар уганларын .... е'тибар етмәјиб зүлмкарлыга башладылар.

Уган тајфасы да кет-кедә чохалараг [онларын сајы] Шаһ Аббас заманы әлли мин ев

икән, инди сәксән мин евдән чох олду. Бу тајфа түркманлар кимдирләр вә јајлаға рәғбәтләри вардыр. [Онларын] шәһәрләри кәндләри вә варлы тачирләри вардыр.

24 ил бундан әввәл [онларын] арасындан Мир Үвејс адлы бир шәхс зүһур олду. Ағыллы, натиг вә нәзәрләри чәлб едән бир инсан кими шөһрәт тапды. Әчәм шаһына /вәр. 7б/ јағы чыхараг үсјан јолуна дүшдү. Гәндәһар мәмләкәтиндә галхан фитнә шө'ләсинин шиддәтләнмәси хәбәри Шаһ Һүсејнин гулағына чатды. Күрчү Вахтан ханын әмиси Јурки хан бир нечә ил бундан әввәл үзә чыхмышды. Адына әчәм гајдасы үзрә Јурки Шаһнәваз хан дејирләрди. Јухарыда ады чәкиләп Кирман өлкәси она верилмиш вә орада вали олмушду. О, билникли икид иди вә горхмазлыгда ад чыхармышды. [Буна көрә дә] Иран әскәрләринә сипәһсалар тә'јин олунду вә Күрчүстан она верилди. Вахтан хан [исә] онун тәрәфиндән Тифлисдә најиб олду. Сәфәвиләр ганунa мүвафиг олараг, Тәбриз әдјәлик олунду вә Гәндәһар да она верилди. О тәрәфләрдә баш верән јағылыг вә үсјан фитнәсинин јатырылмасы она һәвалә олунду. Дөрд мин күрчү, ијирми мин гызылбаш әскәри илә Гәндәһара кәлди. Һәмин хан гәддар, чаббар вә залым [адам] иди. Бу бәһанә илә, бир нечә уғаны күнаһсыз јерә гәтл етди вә малларыны әлә кечирди. Һәмин мискин күрчү белә бир јолла «мәмләкәти әлә /вәр. 8а/ кечирдим» дүшүнүб, буна инанды вә күрчү әскәрләрини өз јанында сахлајыб, гызылбаш әскәрини кери көндәрди. [О] Мир Вејси тутуб, зәнчирләјәрәк Шаһ Һүсејнә јоллады. «Гәндәһарда баш верән фитнәкарлығын мүстәгил саһибкары Мир Үвејс-

дир» јазараг, онун гәтли вә арадан көтүрүлмәси барәдә өз гајғысыны билдирди. Беләликлә, һәмин мир Исфаһанда зиндана салынды.

Мир Үвејсин азад олмасы вә [онун] Гәндәһарда Јурки Шаһнәваз ханы гәбул етмәси

Елә ки, Јурки Шаһнәваз ханын бәднам адына «Иран сипәһсалары» ады верилди, [о] чәһаләт атыны минәрәк өз фикрини әзәмәт әлдә етмәјә јөнәлтди. О, сәфәвијјә дөвләтинин адамлары илә бирликдә тәкәббүрлү мүамиләси вә һәјатдан суи-истифадә етдијинә көрә бәднам олду... Бә'зи әчәм адамларыны тәһгир вә зәлаләтә дүчар етмәклә өзүнә дүшмән еләди. Иш о јерә чатды ки, «әчәм шаһына дүшмән олан вә она гаршы үсјан едән Мир Үвејс јох, бәлкә дә Шаһнәваз ханын өзүдүр» дедиләр. О шаһа итаәтдән дөндүјүнә көрә... /вәр. 8б/ Сәфәви дөвләти адамларындан *әсл ләзки* олан Фәтәли хан һәлә ушаг икән, Дағыстанда атасы илә бирликдә әсир едилмиш [сонралар] шаһ сарајында бөјүмүш вә тәрбијә олунмушду. О, камил, өз фикринин саһиби, тәдбирли вә дөвләтә гаршы хејрхаһ бир шәхс иди. Һәмин вахтларда о, шикарбашы јә'ни шаһын овағасы иди. Рүтбәси али вә шаһын е'тибарлы адамы олдуғу үчүн гуллар ағасы вәзифәсинә кечирилди. Аз вахт ичәрисиндә чох вәзифәләрә лајиг көрүлдү. О, е'тимадуддөвләнин гурчибашчысы олдуғу заман шаһын мејл вә рәғбәти она гаршы артдығы үчүн дөвләтин е'тимадуддөвләси вәзифәсинә тә'јин олунур. Дөвләт ишләринин һәлли, галдырылмасы, өлкә чәтинликләринин арадан көтүрүлмәси она тапшырылды. Һәмин хан исә

Јүрки Шаһнәваз ханын дүшмәни вә нәслијинә истәјән бир шәхс иди. Шаһнәваз хан шаһа үсјан етмәк мәгсәди илә иттиһам олундуғундан, Фәтәли хан фүрсәти гәнимәт билиб, онун чәзаландырылмасы барәдә өз сөзүнү билдирди. Көзлүк—шаһын назири /вәр. 9[а]/ јә'ни гызлар ағасы о вахтларда кәндхуданын назири олду. О да шаһын јахын адамларындан иди. Рүтбәсинә көрә, дөвләтин сөзү нүфузлу шәхсләриндән иди. [Онун да,] Шаһнәваз хандан хошу кәлмирди: она гаршы синәсиндә кин варды. Шаһнәваз ханын өлдүрүлмәси вә әдавәтин арадан галдырылмасы барәдә о да өз фикрини билдирди. Әслиндә *әсла,* лакин уған олан Мир Үвејс исә, јағылыг вә үсјан мәзәннәси вә төһмәти илә зиндан дәринлијиндә налан вә әфған едә-едә галмагда иди. Лакин, ағыллы, савадлы, јеткин вә елмләрдән хәбәрдар, лакин баш верән һадисәләрдән хәбәрсиз иди. О да, һәмин иттифаға дахил олду. Бу чәтин ишин өһдәсиндән кәлмәк үчүн, өз гоһумлары вә гәбиләси олан уғанлардан ијирми мин адам илә... зиндандан азад олунуб, өз әсл вәтәнинә—Гәндәһара көндәрилди. /вәр. 9[б]/ Онунла һүсн-нәвазишлә һәрәкәт етмәси хүсусунда Шаһнәваза әмр вә мәктублар јазылды. Лакин, Шаһнәвазын гәтл олунмасы вә арадан көтүрүлмәси ваҹиб көрүлдү. Шаһнәваза нәзарәт вә бу ишә башламаг Мир Үвејсә тапшырылды. О да, Гәндәһара кәлиб, Шаһнәваз ханла хош данышыг, ағыл, тәвазөкарлыгла көрүшүб, онунла достчасына јашамаг јолуна гәдәм басды. Бир-биринә үлфәт етдиләр. Бу вәзијјәти көрәнләр онларын баш верән һадисәни тамамилә унутдугларыны сандылар. [Амма] о мирин синәсиндә [Шаһнәваза] гәсд етмәк вә һәлә һәјата кечирмәдијин кин

галмагда иди. Гәфләтән Мир тәрәфә фүрсәт күләјин әсди. Уғанлардан Тәлали-чәбалда сакин олан бир тајфа шаһ хәрачыны вермәкдән бојун гачырды вә Гәндәһар валиси Шаһнәваз хана шикајәтә кәлдиләр. [О,] мәсләһәт үчүн һәмин мири [јанына] чағырды. Мир бу вәзијјәти көрүб, «о тајфанын гәтли, малларынын гарәт вә мүсадирә олунмасы онларын етдикләри әмәлә мүкафат вә башгаларына ибрәт олмалыдыр» дејәрәк, /вәр. 10[а]/ ханы бу ишә рәғбәтләндирди...

«Бу ишин јеринә јетирилмәси үчүн күрчү әскәрини көндәрин деди вә [Шаһнәвазы] тәһрик еләди. Хан да, өз гәлбинин дәринлијиндә бунун бир тәлә олдуғу еһтималыны дүшүнмәјәрәк шаһ хәрачыны вермәкдә олан уғанын чәзаландырылмасы үчүн, өз јанында мөвчуд олан күрчү әскәрини дағлара салды, [амма] билмәди ки, өзүнү фәна кирдабына туллады.

Елә ки, о мирин ханын јанындан әскәрләрини узагландырмаг мәгсәди баш тутду, о, хана олан «сәдагәтини» аз да олса, азалтмалы, деди: «Бир аз әввәл шаһа үсјан етмиш олан уғанлардан ики бәј етдикләри әмәли мүгабилиндә әфв олунмалары үчүн хаһиш едирләр. [Дејирләр ки,] әкәр, онларын күнаһлары бағышланарса, [јенә дә шаһа] итаәт олачаг, бу јолдан сапмајачаглар. Инди, мүнасибдир ки, бу бәндәләрин Гәндәһар галасындан бир нечә саатлыг /вәр. 10[б]/ мәсафәдә олан чөфләгимә тәшриф бујуруб, бизим касыб евимиздә бир ләһзә гонаг оласыныз вә һәмин лүтфкарлыгла бу һәгир [бәндәнизи] онун тај-тушлары арасында мүмтаз вә гәбиләси ичиндә сәрәфраз едәрсиниз. О ики бәј гулларыныз да зәнкин

һәдијјәләрлә кәлиб сизин гәдәмләринизин тозуна үзләрини сүртәрләр.»

Белә мүбалиғәли данышыг илә о, јенә дә Шаһнәваз ханы алдатды. [Хан да] бунун һијлә ола биләҹәјин еһтималыны фикр етмәјәрәк, сртәси күн өзүнүн гәнихалгы вә мөвҹуд олан забитләри илә бирликдә мирин ҹөфләтинә чатыб, меһман олдулар. Һәмин вахт да, үсјан етмиш олан о ики уган бәји дә кәлиб, ханын ајағына дүшәрәк она чохлу һәдијјә вердиләр. Нәтиҹәдә, бир аз данышдан сонра [онларын] күнаһлары әфв олунду. Ејш-ишрәт, шадлыг башлады...

Мирин меһманлары меһманы олан ханы елә гонагладылар ки /вәр. $11^{а}$/ хан вә адамлары тәмамилә мәст олдулар. Јај вахты олдуғу үчүн күнәшин һәрарәти олдугча чох иди... [Онлар] гәфләт јухуларынын онлары дәрд вә бәлаја гириффтар етмәјәҹәјини санараг, тәбии јухуја кетдиләр. Хан өз хејмәсиндә дәрһал сојунуб, о саат јатды. Уганлар онун башга адамларыны вә забитләринин һөрмәтлә өз чадырларына дә'вәт едиб, бөлүшдүрдүләр. Һәр бири сәрхош вә хәбәрсиз һалда, горхусуз-фикирсиз сојунуб, јухуја кетдиләр. Мир Үвејс дә, өзүнүн чохлу јараг-јасаглы адамларыны һазырлајыб, фүрсәти гәнимәт билиб, сүр'әтлә гантөкән гылынҹларыны сыјырыб, /вәр. $11^{б}$/ хан вә адамларынын һамысыны һәлак етдиләр. Ханын хејмәләринә һүҹум олунан вахт једди-сәккиз хидмәтчиси гәтл олунду вә хан гәфләт јухусундан ајылыб, нә баш вердијини баша дүшдү. [Амма], нә фајда? Хан да гылынҹы чыхарыб, сәккиз уганы гәтл етди, өзү дә уганлар тәрәфиндән өлдүрүлдү.

Гәндәһар галасынын орада галан башга гызылбашлардан хилас едилмәси тәдбири һаггында

Ханын адамларындан бир нәфәр дә ниҹат тапмадығы үчүн, галада галан гызылбаш мүһафизләринә [баш вермиш] вәзијјәти билдирән вә онлары мәсәләдән агаһ едән адам олмады. Онлар да гафил олараг, белә бир гәрибә ишин баш верә биләҹәјини еһтимал етмәдиләр. Уганлар да галада һүҹуму ләнкитмәдиләр. Мир Үвејс палтарыны дәјишиб, баш-дан-ајаға Шаһнәваз ханын либасыны кејинди. Башга уганлар да, өлдүрүлән забит вә [хан] адамларынын палтарларыны кејәрәк, ханын гајда-ганунуна мүвафиг алајларыны һазырладылар вә ахшама јахын галаја тәрәф јолландылар... /вәр. $12^{а}$/.

Гәндәһар галасынын јанындан бөјүк бир чај ахыр....

Мир, Гәндәһар ханынын тәрзи вә гајда-ганунуна мүвафиг олараг, күнәшин гүрубундан бир саат сонра галанын гәрбиндә көрүнду. Мүстәһфизләр вә ҹәррабләр ханларынын кәлдијини саныб, фәнәр вә мәш'әлләрлә [ону] гаршыламаға тәләсдиләр. Уганлар да, [ханы] истигбал етмәк үчүн тәләсәнләри тәләсә-тәләсә вә сүр'әтлә дәрһал гәтл едиб, сәс чыхармадан фәнәр вә мәш'әлләри уган әлләринә вердиләр. Мүһафизләр ханларынын кәлишини көзләдикләри үчүн гала гапылары ачыг сахланмышды вә [Уганлар] һеч бир манеә олмадан [ичәри] кирдиләр. Дәрһал гызылбаша гылынҹ чалараг, [онлары] гәтли-ам етдиләр вә Гәндәһар галасыны тутдулар. Ҹарчылар гала әтрафы вә шәһәрдә ҹар чәкәрәк, /вәр. $12^{б}$/ о

кечә нышыг ачылана гәдәр һеч бир кәсин евиндән чыхмамасы барәдә һөкм вердиләр. Ертәси күнү э'јан вә әһали кәлди. Онлар да уған олдуглары үчүн [бир-бириләринә] «хош кәлдин» дејәрәк, тәбрик етдиләр, маллары вә чапларынын гызылбаш һөкмүндән хилас олдуғу үчүн шүкүр едәрәк Мир Үвејси өзләринә вәлинe'мәт, бу сәадәтин сәбәби вә һаким гәбул едиб она табе олдулар.

Кетмиш күрчүләрин уғанлары чәзаландырмаг үчүн гајытмалары

О күнүн ертәси, шаһ хәрачыны вермәкдән бојун гачыран уғанлары чәзаландырмаг үчүн кедән күрчү әскәрләри гајыдыб, шәһәрә јахынлашанда, галадан онлара топлар тушланды вә онлар вәзијјәти баша дүшдүләр. Гачараг дөјүшә-дөјүшә хилас олдулар вә Күрчүстана гајытдылар.

Шаһ Һүсејнин Гәндәһара тәрәф сәфәри

О әснада, Шаһ Һүсејн Теһрандан чыхыб, Исфаһана гајытмышды. [О] уғанлардан интигам алмаг фикринә дүшүб, өзү шәхсән бу ишдә иштирак етмәк гәсдиндә олду.

Чохлу әскәр вә силаһ тәдарүк едиб, /вәр. 13а/ Мәшһәд јолу илә Гәндәһара јолланды. Шәһәрә чатыб, әтрафында чадыр гурду. Уғанлар бу мәсәләни ешидиб, пешман олдулар. Горхуја дүшәрәк Тилал-чәбала гачдылар, [орада] кизләндиләр. Мир Үвејс дә, галада бир нечә мүһафизәчи гојуб, дағлара үз тутду. Аллаһын һикмәти илә, шаһ Һүсејнин гәлбинә горху дүшдү, Имам Рзаны зијарәт етмәклә кифајәтләниб, Мәшһәддән гајытды. Шаһ Һү-

сејн белә бир һәрәкәти илә өзүнүн зәифлијинин там шәкилдә изһар едәрәк, уғанларын гәлбинә гүввәт верди.

Хосров ханын Гәндәһара сәфәри вә онун мәғлуб олмасы

Шаһнәваз ханын гардашы оғлу Хосров хан Күрчүстандан кәләрәк, Шаһ Һүсејнин сәфәри вахты Исфаһанда гајыммәгам тә'јин олунду. Шаһ гајыдыб, ханын гәтл едилмәси барәдә сөјләјәрәк, әмиси Шаһнәваз ханын интигамынын алынмасыны Хосров хана тапшырды вә ону сәркәрдә тә'јин етди. [Она] гырх мин гызылбаш әскәри верилиб, Гәндәһара јолланды. О да, ораја чатыб мүһасирә ејләди. Мир Үвејс галада мүһафизә [дәстәси] гојараг, әскәр тәдарүк етмәк бәһанәси илә дағлара чыхды. Мүһасирәдән бир нечә күн кечәндән сонра /вәр. 13б/ әскәрләријлә кәлиб, Гәндәһар әтрафында көј, кәнд, тарла, бичин вә отлуг гојмајыб, һамысыны атәшә верди, бәрбад еләди. Әчәм әскәринә ачлыг үз вердијинә көрә, гачмаға башладылар. Аз вахт ичәрисиндә онларын [гошунунун] үчдән бири галды. Онлар да ачлыга таб етмәјиб гачмаға башладылар. Ахырда, Хосров хан ики јүз күрчү илә мејданда галды. Уғанлар онлара һүчум едиб, башларына топпузлар вуруб галиб кәлдиләр.

Онлар кедиб Күрчүстандан әскәр јығмаг мәгсәдилә Гәндәһардан гајытдылар. Сонралар Мәһәммәд Рүстәм хан сәркәрдә тә'јин едиләрәк о тәрәфә јолланды. О да уғанлара мүгавимәтә чәсарәт етмәди. О вахтларда Һерат вә Мәшһәд әчәмин әлиндә олдуғу үчүн [Мәһәммәд Рүстәм хан] о јерләрин һүдудларынын

горунмасы илə мəшғул олмаға башлады. Кизлин галмасын ки, Шаһнəваз хан, Хосров хан, Һүсејнгулу хан, Вахтан хан вə Мəһəммəдгулу хан—һамысы күрчү тајфасы бəјлəриндəн олдуглары һалда гызылбаш олмушлар. Онларын биринчиси Күрчүстан ханларынын əн мəшһуру Тəһмурəс хан олмушдур. Мəһəммəдгулу хан [онун] кичи евладларындан вə Вахтан хан гыз евладларындан төрəнмишлəр. [Онлар] Күрчүстанда һаким олмаг фикриндə олмушлар /вəр. 14[а]/. Һəтта Тифлис һөкумəти биринчи дəфə Шаһнəваз хана вериләндə, Мəһəммəдгулу ханын атасы Һəзəрəли хан Шаһнəваз хандан горхуб, Москваја гачмышды. Сонралар, Шаһнəваз хан үсјан јолуна дүшəрəк, јенə Һəзəрəли ханы бир нəфəр бəјлə Москвадан кəтиртди вə Күрчүстан она верилди. Əчəм əскəри [она] көмəк етдији үчүн [о,] Шаһнəваза галиб кəлди вə [ону] дағлара гачырды. Сонралар, о Исфаһана дə'вəт олунуб, күнаһы əфв едилди. Бир мүддəтдəн сонра Кирман она верилди вə јухарыда јазылдығы кими, бир аздан сонра Иран сипəһсалары вə Гəндəһар валиси олду. Вахтан хан ондан сонра Исфəһана чағырылараг тəрəффүз ејлəмиш вə Күрчүстан она верилмишди.

Мəһəммəдгулу хан Исфаһанда бир нечə ил шаһын гајыммəгамы олмушду. Гардашы Тəһмурəс Кахет валиси иди. Күрчүстанда һал-һазырда онларын əн мө'тəбəри [сајылан] Мəһəммəдгулу хан һакимдир. Вахтан хан Исфаһана көмəјə дə'вəт олундугда [бу хəбəри] јахшы гаршылады. [О,] Москва чары илə јекдил олуб, шаһа гаршы үсјан етмиш вə Шаһ Һүсејн һəбс олунан вахт, Тəһмас шаһлыг иддиасына дүшəрəк Күрчүстаны Мəһəммəдгулу хана верди /вəр. 14[б]/.

Дағыстан лəзкилəри һаггында

Һəмин иллəрдə Дағыстан лəзкилəри үсјан едиб, Шушаны алараг, Шамахы шəһəрини зəбт етдилəр. О вахт һəлə Мир Маһмудун зүһуру ашкара чыхмамышды вə Москва чары илə Шаһ Һүсејн арасында достлуг вар иди. Һəмин достлуға əсасəн шаһ Шамахынын хилас олунмасы вə лəзкилəрин чəзаландырылмасы үчүн хəрч вə мəсрəфлəрини етдикдəн сонра чарəнин бир гəдəр ағча вермəк шəрти илə чардан он ики мин əскəр истəмəкдə көрдү. Чар да Вахтан ханын вə Шамхалын тəһрики илə өзүнүн топ вə əскəри илə Дəрбəнд галасыны тутду вə ора мүһафизə [дəстəси] гојду. Чүнки о вахт Мир Маһмуд Исфаһана кəлмишди. Москва чары достлуг һаггында [өзүнүн] сөз-сөһбəтини артырыб, кəмилəрлə Килана ики мин əскəр көндəрди. Онлар Рəшт адлы шəһəрə чатдыгда, əчəм тајфасы «имдад кəлди» дејəрəк, шад олдулар вə Гəзвин вə Исфаһана кетмəк үчүн өз тəдарүклəрини көрмəк нијјəтини елəдилəр. Онлар да «биз аз əскəрик вə ардымызча чохлу əскəр /вəр. 15[а]/ кəлир» дејиб, белə сəбəб вə бəһанə илə кетмəкдəн јаха гуртарырлар. Бир ил сонра дөрд-беш мин Москва əскəри дə кəлир вə [онлар] једди мин нəфəр олурлар. Исфаһан о вахтларда тутулдуғундан, «һеч олмаса Гəзвини горумаг үчүн кедəк, пул тəдарүкүнүзү едəк» дејəркəн «бизим бурадан башга јана кетмəјимиз үчүн чардан ичазəмиз јохдур» дејəрəк, дəниз саһилиндə галдылар. Онлардан башга јенə гејри Москва əскəринин дə Килан, Мазандаран вə Астарабада кəлмəси хəбəри ешидилди.

Мир Үвејсин Гәндәһарда вәфаты вә онун гардашы Мир Абдулланын* һаким олмасы

Һәмин Мир, беләликлә, бир мүддәт Гәндәһар мәмләкәтиндә һөкумәт сүрдү. Әҹәм вә башга [һакимләрин] басгынындан мәмләкәт әһалиси раһат вә асудә олмушду ки, әҹәли јетишди [вә о,] вәфат етди. Он сәккиз јашлы Мир Маһмуда Гәндәһар һакимлији ирсән чатмасына бахмајараг, әмиси Мир Абдулла она гаршы чыхды, Мир Маһмуду [һакимијјәтдән] үзаглашдырараг, [өзү] Гәндәһарда һаким олду.

Мир Маһмудун Мир Абдулланы гәтл едәрәк һаким олмасы

Мир Үвејс илә әҹәм арасында чохлу сәркүзәшт баш вермиш, Гәндәһар мәмләкәтинин гызылбаш-бәдмәзһәбин истиласы /вәр. 15а/ вә һакимијјәтиндән хиласы үчүн о чох зәһмәтләр чәкмишди. Онун вәфатындан сонра уган мө'тәбәрләринин вә әһалисинин мејл вә рәғбәти Мир Маһмуда тәрәф иди. Вәзијјәти белә көрән Мир Абдулла горхуја дүшүб, өзүнү гүввәтләндирмәк үчүн әҹәм шаһына мүраҹиәт едәрәк шаһдан әскәр истәди вә Гәндәһар мәмләкәтини јенә шаһын ихтијарына вермәк фикринә дүшдү. Бу һал гилҹи уганларын һејрәтинә сәбәб олду. Онлар кәдәрләндиләр, ону дә'ф етмәк фикринә дүшдүләр. Сонра, Мир Маһмуду [бу ишә] тәһрик едәрәк әһд етдиләр ки, әмисинин кәнар едилмәсиндә она көмәк етсинләр. Беләликлә, Мир Маһмудун да дахилиндә һакимијјәт сүрмәк арзусу бәрк аловланды. О, һәмин күн ики јүз адам топлајыб, күнортадан сонра, әмиси јухуда икән, гәфилдән вә сүр'әтлә һүҹум фүрсәти әлдә едиб, /вәр. 16а/ ону гәтл етди.

Елә о андаҹа тәбил вә нагара чалдырыб, һөкумәт тахтына чыхды. Ҹарчылар о саат гала вә шәһәрин әтрафында Мир Абдулланын вәфаты вә Мир Маһмудун Гәндәһар һөкумәти тахтына әјләшмәсини ҹар етдиләр. Мәмләкәтин әһалиси кәлиб, бөјүк-кичик һамысы онун һөкмүнә табе олдулар.

Мир Маһмудун Кирман мәмләкәтинә сәфәри

Һәмин мир бир нечә ил һөкумәт тахтында әјләшиб, уганлардан вә Гәндәһар мәмләкәтиндә јашајан бәлуҹ адлы тајфадан нөкәр топлајыб, [һаггында] јухарыда бәһс олунан Кирман мәмләкәтинә һүҹум вә ораны гарәт едиб, Гәндәһара гајытды.

Е'тимадүддөвләнин көзләринин чыхарылмасы

Бу бири тәрәфдән Е'тимадүддөвлә дағыстанлы вә әсл ләзки иди вә о вахтларда ләзки тајфасы шаһа [гаршы] үсјан етмишди. Јухарыда ады чәкилән Е'тимадүддөвлә Фәтәли ханын Мир Үвејсин зиндандан хилас едилмәси вә онун Гәндәһара көндәрилмәсиндә чохлу ҹидд-ҹәһди мүшаһидә олунду вә [онун] хәјанәт етдији күман едилди. Шаһын вә бә'зи әҹәм адамларынын гәлбинә шүбһә кирди. Ха-

* Мәтндә сәһвән Мир улла јазылмышдыр /вәр. 15б/.

нын сүнни олмасы вә о әтрафда /вәр. 16б/ баш верән үсјан атәшинин онун рә'јн илә олдуғу күман едилди. Ону вәзифәдән кәнар вә ики көзүнү дә чыхарыб, кор етдиләр. Әсл әчәм вә о вахтларда горучубашы олан Мәһәммәдгулу ханы [онун] јеринә Е'тимадуд-дөвлә тә'јин етдиләр.

Шаһ Һүсејнин Теһрандан Исфаһана кәлиши вә сәма һадисәсинин көрүнмәси

Әчәм дөвләтинин мүнәччимләри /«зәрбабынәчмә»/ бир нечә ил иди ки, Сәфәви дөвләтинин сүгута уграјачағындан, хүсусилә, Исфаһан шәһәринә уз верәчәк сәма һадисәсиндән каһ кизли каһ [да] ачыг данышырдылар... Шаһын да чисмини горху бүрүмүш, [о,] фикрә гәрг олмушду. Һәтта, Шаһ Һүсејн Теһрандан Исфаһана гајыдан күн тәсадүфән һавада бөјүк бир дәјишиклик олмуш, од күрәсинә бәнзәр бир булуд пејда олмушду. [Булуд] Шаһ Һүсејнин башындан ајағына гәдәр елә бүрүдү ки, [о, гачаркән] јалныз онун миндији атын ајаглары вә гәфилдән пи'икас едән атәш шө'ләләри көрүнүрдү. Һамы бу һалы мүшаһидә едиб /вәр. 17а/ һејрәт бармагларыны тәфәккүр дишләри илә дишләди. Тәкчә Исфаһан шәһәриндә јох, бәлкә дә бүтүн Иран мәмләкәтиндә данышыглар баш верди, Шаһ Исфаһана гајытдыгдан сонра... Халгын әксәријјәти Исфаһанда астман гәзасынын үз верәчәји фикринә дүшдү. Бә'зиләри «Тәбриз кими зәлзәләдән дағылачаг», бә'зиләри «таун баш верәчәк», бә'зиләри «көјдән атәш јағачаг» вә бә'зиләри «фитнә вә гәтл јаранаҹаг» дејәрәк, бәрк горхуја дүшдүләр... дуа охудулар....

Мир Маһмудун Исфаһана јүрүшү

Шаһ кери гајыдандан сонра доггуз ај Исфаһанда галды. Һәр кәс «һәмин баш верәчәк һадисә дә'ф олду» [дејәрәк] дүшүнду. [Амма] һеч кәс Мир Маһмудун јенидән Кирмана вә Кирмандан Исфаһана кәләчәјини еһтимал етмәди. Беләликлә, бүтүн аләм гәфләтдә икән, Мир Маһмуд гәфилдән [һүчума кечиб,] Кирманы гарәт етди. [Онун] Исфаһана тәрәф һүчуму хәбәри [дә] ешидилди. Чохлу мәшвәрәтләр едилди, гилү-гал јаранды. Бә'зи агыллы адамлар, дөвләтин хејрхаһлары /вәр. 17б/ вә инсафлы адамлары әлијјә дөвләтинә мәктублар јазыб, «дөвләти вәзијјәтдән акаһ етмәк лазымдыр» дејиб, она көмәк етмәк јолуна дүшдүләр. Шаһ Һүсејн тәбиәтчә мүлајим вә инсафлы адам олдуғундан һәмин фикрә маил олду.

Амма, онун мәғрур адамлары бу фикирдән ону [јајындырмаг] мәгсәди илә, һәмин тәдбири лүзумсуз билиб, «беләликлә биз османлы дөвләтинә өз зәифлијимизи билдирмиш оларыг» дедиләр вә «бу фикир вә мүлаһизә...» дејиб, кәтәм ејләдиләр. Шаһ Һүсејн јенә Исфаһандан Гәзвинә тәрәф кетмәјә мејл етди. «Шаһымыз бир зәрбәдән гачды» десәләр, бу сәфәви дөвләтинин шан-шөвкәтинә ләкә кәтирәр» дедиләр вә чохлу мүнагишә илә шаһы һәмин фикирдән дашындырдылар, чүнки, бу иши кичик бир иш сандылар.

Амма, Мир Маһмуд Кирманы гарәт етдикдән сонра, бир гәдәр Гәндәһарда истираһәт едиб, әскәр јығмагла мәшғул олду [О,] бәлучлардан ики мин адам топлајыб, [онлары] он алты мин угана әлавә етди вә беләликлә [орду] он сәккиз мин әскәрдән ибарәт олду вә

онлар Сәчестан чөлү илә Кирмана јүрүш етдиләр. [О,] Кирман галасынын тә'мир олундугуну вә мөһкәмлијини көрүб, /вәр. 18а/ [ораны] үч ај мүһасирә вә шәһәри исә гарәт етди. Ахырда, галадакылара тохунмамаг вә гајытмаг шәрти илә јүз кисә агча [алмагла] сүлһ јаранды. [О,] Кирмандан Исфаһана тәрәф јолланды. Гәндәһардан Исфаһана Кирман јолу илә јетмиш мәрһәлә мәсафәдир ки, онун он мәрһәләси сәһрадан ибарәтдир. [О,] сәһранын мәшәггәтиндән горхду бир султан илә ики мин адамы сәһрадан гајытмыш, ики мини дә сәһра вә Кирман дөјүшүндә тәләф олмушду. [О,] чәмиси он дөрд мин әскәрлә Әнарбәјаз вә Јәзд шәһәрләриндән кечиб, гәфилдән Исфаһан әјаләтинә чатды вә бу хәбәр бир күн Исфаһанда јајылды. Агыллы адамларын рә'јинә ки, бир аз әввәл бу һагда дејилмишди, еһтијат үзрә әмәл олунмады.

Иш о јерә чатды ки, нә гачмага имкан, нә... мәчал галмады. Мәчбуријјәт үзүндән [Шаһ] әскәр топламаг вә дөјүш јарагы тәдарүк етмәк мәчбуријјәтиндә галды.

Исфаһан әјаләти абад бир јердир вә онун мин ики јүздән чох кәнди вардыр. /вәр. 18б/. Һәмәдан вә Исфаһанын арасы он ики гонаг мәсафәдир, онун алты гонаг мәсафәдәки јерләри Һәмәдана, галаны исә Исфаһана мәхсусдур. Һәр јаны абаддыр.

Чәнкавәр, түфәнкәндаз вә пијада әскәри чәм етмәк үчүн тез-тәләсик әмрләр верилди. Он сәккиз миндән чох түфәнкәндаз әскәр јыгылды. Әтрафда јашајан ханлар вә бәјләр дә, кимиси әскәр илә, кимиси өз гапыхалгы илә, кимиси беш-он адамы илә чыхыб, Исфаһана кәлдиләр. Мир Маһмуд да бачардыгы кими...

Исфаһандан дөрд гонаг аралы олан Вәжзәнә адлы гәсәбәјә кәлди. Орада мирә гаршы Исфаһандан ханлар көндәрилди. [Онлар] «Исфаһан әјаләтинә кирмә» дејиб, шаһ тәрәфиндән [она] алты јүз кисә агча тәклиф етдиләр. Лакин, һәмин мир буна гәтијјән мејл етмәјиб, гасиди говду вә сүр'әтлә 1134-чү илин чәмадүл-әввәл [ајынын] сәккизиндә, шәнбә күнү Исфаһан шәһәриндән 4 саатлыг мәсафәдә олан Күлнабад адлы кәндә кәлди* [О,] Исфаһандан гошун-гошун әскәр чыхмасы хәбәрини ешидиб, дајанды вә орада өз ордусуну сахлады /вәр. 19а/.

Исфаһанда топлашан гызылбаш әскәринин мигдары вә онларын сәрдарлары

Исфаһанда әскәр јыгымына сә'ј едилди вә әтраф јерләрдән он сәккиз мин түфәнкәндаз вә пијада чәлб едилди.** Фәллаһ вә һамбаллардан газма*** вә күрәк илә дөрд мин адам һазырланды. Он дәнә... вә он дөрд шаһ топу, јүз јүк барыт, чохлу күллә тәдарүк едилди. Јанларында әсли франсыз олан маһарәтли топчулар да вар иди. Шаһ Һүсејн шәһәрдә галды. Дөвләт башчыларындан е'тимадүд-дөвлә Мәһәммәдгулу хан... горучу башы Шејкәли хан, гуллар агасы Вахтан хан, [онун] гардашы Мәһәммәд Рүстәм хан, түфәнкчи агасы Лүтфәли

---

* Вәрәгин саг тәрәфиндә, һашијәдә һичри тарихлә јанашы милади тарих дә јазылмышдыр: Милади тарих 1722, һичри тарих—1124 (бах: вәр. 19а).

** Вәрәгин һашијәсиндә олунан әлавә: Кәләи ханлардан... бәјләрдән бәјзадәләрдән, чәббәчи, топчу вә әснафадан отуз мин әскәр чәм олунду. /бах: вәр. 19б/.

*** Газма—бел.

хан, ешикағаларыбашы Һүсејнгулу хан, Әрәбистандан һәвизә валиси Мир Абдулла хан, Һәмәдан ханы Фәрәчулла хан.., Фарс валиси Әли Рза хан, бәхтијари ханы Гасым хан, топчубашы Мәһәммәд хан вә башга вәзифәдән узаглашдырылмыш ханлар вә бәјләр, он ики бәднам сәрдар, чәми әлли ики мин гызылбаш-бәдмәаш әскәрлә.... /вәр. 19б/ Исфаһан шәһәриндән чыхыб, Мир Маһмуда гаршы кетдиләр. [Онлар] Мири гарышга күман едиб*, [әвәзиндә] илан көрдүләр. Шәнбә күнү [Исфаһандан] чыхдылар вә елә о күн... дөјүшә башлады.

Мир Маһмудун гызылбашларла дөјүш үчүн әскәр һазырлығы

Әчәм әскәринин чохлуғуну, шан-шөвкәтини мүшаһидә едәркән, Мир Маһмудун чанына горху, үрәјинә фәрјад етмәк севдасы дүшдү.

Әскәрләри [ичиндән] мин нәфәр чевик сувари сечиб, бу нијјәтини һәјата кечирмәк фикриндә икән-баш сәрдары олан Әманулла Султан дәрһал бундан акаһ олуб, [онун] јанына кәлди. Нәсиһәт гапысыны ачыб нәсиһәт вә мәсләһәт верди. Она мүрачиәтлә деди ки, «еј Мирим, сәнә үз верән горху, тәшвиш вә сунијјәтинә баис нә олду? Мүшаһидә етдијин гызылбаш [әскәринин] чохлуғу бизим үчүн не'мәт, аллаһ-таала тәрәфиндән кәлән кәрәм, инајәт вә һидајәтдир. Чүнки, көрдүјүнүз әскәр тәмамилә әснаф, деһган вә гапухалгы олдуғундан, онларын сәбат вә дөјүш мәһарәтинә /вәр.

* Орижиналда «...Мири мур саныб, мар көрдүләр»— сөз ојунудур.

20а/ инанмағ тәсәввүрә сығмыр. Бәлкә дә, онларын чохлуғу тәшвиш вә мүхалиф [фикрә] сәбәб олмушдур. Бизим фикримизчә...... [О,] сөзләрини ислам ганунуна мүвафиг бәјан етдијинә көрә, Мир, [онун дедикләрини] ешидиб, онлары бәсирәт көзү илә өлчүб-бичди, хошлугла дәрк етди, өзүнүн гачмаг мәгсәдини сәбат илә, горху вә тәшвишини исә чүр'әт илә әвәз етди... Сонра һәрб фәнинин гајда-гануну үзрә ордусуну /вәр. 20б/ архада сахлајыб, гошун сәфләрини низама салмаға башлады. [О,] әскәрини 3 бөлүјә бөлүб, онлары «Сағ гол», «Сол гол», вә «Орта гол» адландырмагла, [бир-бириндән] ајырды. Баш сәрдары олан Әманулла Султаны беш мин нәфәрлә сағ гола тә'јин етди. Әсли Сәчистанлы олан Тајкөз Нәсрулла Султаны үч мин адам илә сол гола гојду. [О,] беләликлә, мејмәнә[10] вә мејсәрәни[11] низама салыб, галан алты мин әскәрилә орта [чинаһда] дајанды.

Гызылбаш гошунунун дүзүлүшү

Гызылбаш әскәрләри әснаф олдуғу үчүн... вәзијјәтләри һәјәчанлы иди. 12 сәрдарын фикирләри [бир-бириндән] фәргли олдуғуна бахмајараг, сәфләрин тәртибинә тәшәббүс етдиләр. Үч гол олдулар. Сағ голу Е'тимадуддөвлә, Луристан ханы, Һәмәдан ханы вә ешик-ағасыбашы өз ихтијарларына алдылар. Сол голда гуллар ағасы вә Һәвизә ханы дурдулар. Орта голда горучубашы, түфәнкчи ағасы вә /вәр. 21а/ топчубашы јерләшдиләр.

10 Мејмәнә — сол гол.
11 Мејсәрә—сағ гол.

Дөјүшдән габаг мәсләһәтләшмәјә башладылар. Е'тимадуддөвлә вә онун һәмфикирләри «Мир Маһмуд үзәринә һүчум етмәјәк, топлары низама салыб, һамылыгла түфәнкчиләри ирәли јоллајыб, сүвариләри ики гол-ганада бөлүшдүрәк вә дүшмәнләрин һәмләсинә һазыр вәзијјәтдә дајанаг. Дөјүш тәдбиринин /һазырлајаркән/ ајыг-сајыг олаг, чүнки, әскәрләримиз әхлат вә әчнас олдуғу үчүн...» дедиләр.

Гызылбаш гошунун Мир Маһмудун әскәрләринә һүчуму вә онлар арасында дөјүш

Гуллар ағасы вә Һәвизә валиси ки, бири әсл әрәб вә [о] бири күрчү иди, онларын һәр икиси дә дүзкүн мүлаһизә јүрүтмәкдән кәнар адамлар иди. [Онлар] дөјүшә разы олмајараг, бир нечә әчәм оғуллары илә белә чохсајлы әскәрә вә бол силаһа галиб кәлә биләчәкләринә шүбһә етдикләрини билдирирдиләр... /вәр. 21[б]/.

Гуллар ағасы сағ голдан һәмин дәм Мир Маһмудун сол голуна һүчум етди. Дөјүш гызышды. Нәсрулла Султаны мәғлуб едиб, ордуларына чатана гәдәр дөјүшдүләр. Әрәб әскәри гәнимәт [әлә кечирмәк] севдасына дүшәрәк, валиләри олан Һәвизә ханы илә гуллар ағасынын сағ јанындан өтүб, уған ордусуну гарәт етмәјә башлады.

Мир Маһмуда «ордусу гарәт олду» дејиб, хәбәр чатдырдылар. Буна әһәмијјәт вермәјиб, «Әкәр бизә мәғлуб олмаг гисмәтдирсә өзүмүз вә малымыз онларын олачаг. Әкәр, аллаһ-тааланын көмәји илә, зәфәр күләји бизә тәрәф әсәрсә вә биз гәләбә чаларсаг, онларын вар-

дөвләти бизә чатар» дејиб, һәр бир фәрдә өз јериндә дајанараг, хидмәтини давам етдирмәјин тапшырды. Әчәм әскәри исә, Мир Маһмуд әскәринин сол голда мәғлуб едилдијини көрүб, дәрһал сағ гол үзәринә һүчум етди. Бу минвалла Е'тимадуд-дөвлә Әманулла голуна һүчум едилди вә дөјүш шиддәтлә башлады. /вәр. 22[а]/.

Әманулла өз идбар голуна үз тутуб, чәнкә киришди. Әчәм әскәри баш верән һијләни баша дүшмәјиб, «[онлар] һәгигәтән дә позулдулар» сандылар вә һәмлә вә һүчумда исрар етдиләр. [Амма] мешәдә гаплан олдуғуну билмәдиләр. Әчәм дилиндә «зәмбурәк» шәклиндә дүзүлмүш дәвәләрә архајын олдулар... Дәвәләрдә 100 әдәд топ да һазыр вәзијјәтдә сахланылырды. Әчәм үзәринә һәр фитилдән атәш јағдырылды. Һеч кәс уғанларда топ олдуғуну билмирди. Бу ишдән гафил олан бир нечә әчәм әскәри торнаға дүшүб, чашдылар. Һејрәтә дүшүб, дәрһал гачмаға башладылар вә шәһәрә гајытдылар. Әманулла исә дәрһал әскәр илә дөнүб, сүр'әтли һүчумла әчәм топларыны вә чәббәханасыны әлә кечирди. Јанында олан ики мин нәфәрлә топчубашы гылынча јем олду. /вәр. 22[б]/. Дәрһал топлары орта голда дүзүб, горучубашы вә түфәнкчиағасы голу үзәринә јөнәлтдиләр. Мир Маһмуд исә, өз голу илә ортада мәтин вә мөһкәм бир вәзијјәтдә, гырғы кими сабитгәдәм һалда дүшмәнин һәрәкәтини изләјир, мејмәнә вә мејсәрәни мүшаһидә едәрәк, лазым олан заман көмәјини көстәрмәк вахтыны көзләјирди.

Әманулла голундан әчәмин басылдығыны, топларын әлә кечирилдијини, орта голда горучубашынын мәғлуб олуб, фәрара тәшәббүс етдијини мүшаһидә етди. Әввәлчә өз әскәри

илә Нәсрулла голуна зәифлик үз вердијинә көрә о, гулларагасына мәғлуб олмушду. Инди исә гулларагасы Нәсрулла голуна үстүн кәлмәкдә иди. Мир Маһмуд дәрһал өз голунда олан әскәри илә о тәрәфә кетди вә архадан әчәмин јолуну кәсди. Әввәлчә голу гулларағасындан ајырыб гылынча јем етди. Орду гарәтиндә олан әрәб әскәри бу вәзијјәти көрдүкдә, әлә кечирдији мал илә фәрар етди. Он сәккиз мин деһган вә түфәнкчи әчәм әскәринин архасында иди. [Онлар] дөјүшә вахт тапмајыб, гачдылар. Кәнардан кәлән ханлар Исфаһана кирмәјиб, шәһәрә көмәк үчүн әскәр јығмаг бәһанәси илә [өз] мәмләкәтләринә кетдиләр. Јердә галан шәһәрли дөјүшчүләр шәһәрә гачыб, [ораја] сығындылар. Әчәм әскәриндән алтыминдән чох адам гәтл олунду. Уганлардан Нәсрулла голундан беш јүз нәфәр өлдүрүлдү. Исфаһан шәһәри һәмин кечә Адәм дөвриндән бәри, көрмәдији һаллар көрүб, матәмләр кејди. Кими гачыр, кими ағлајыр, кими һејрәтдә галыб, өлмүшдү. Давасы олмајан дәрдә кирифтар олан Шаһ һүсејн дә фәрара нијјәт едиб, бу гачылмаз бәладан Тәхашијјәјә тәрәф кетди. Јенә [дә онун] адамлары мане олуб, разылыг вермәдиләр. Уганлар да әчәм һијләсиндән горхуб, шәһәрә кирмәдиләр.

Дөјүшдән сонракы вәзијјәт

Дөјүшдән сонра Мир дөјүш мејданында үч күн истираһәт вә тәнәффүс етди. Беләликлә, әчәм дә арам олуб, фүрсәт тапды вә шәһәрин горунмасы тәдарүкүнә башлады.

Исфаһан шәһәри торпагдан [тикилмиш] гала вә хандагла әһатә олунмушдур. Онун мәһәлләләринин һәр бири бир шәһәр кимидир вә хандагларла әһатәләнмишдир. [Шәһәр әһалиси] хандаглара кириб өзүнү мүдафиәјә һазырлашды. Исфаһан шәһәриндә јүз әлли [әдәд] топ вә бол чәббәхана варды. Онлары шәһәрин әтрафына кәтириб, топлары дүздүләр. Дөрдүнчү күн /вәр. $23^{б}$/ «Шәһристан» адланан јерә уганлар һүчум едиб, јүрүшә башладылар. Топларла гаршыландылар вә јетмиш-сәксән адамлары өлдүкдән сонра гајытдылар. Гәләбә әлдә олунмады.

Чулфа шәһәри һаггында

Чулфа шәһәри Исфаһанын јахынлығында [она битишик] бир јердир. О, Зиндәруд чајынын ҹәнубундадыр. Алты-једди мин евдән ибарәт олуб абадан бир шәһәрдир. [Оранын] мүһафизәси үчүн шаһдан әскәр истәдиләр. Шаһ [онлара] көмәкдән ачиз олдуғу үчүн, шәһәр әһалиси зәрурәт үзүндән Мирә мүраҹиәт вә хаһиш етди. О, разы олду, лакин [онлары] ҹәримә етмәк үчүн агча тәләб етди. Ики мин сәккиз јүз кисә мугабилиндә сүлһ јаранды. Сәккиз јүз килсәни әввәлҹә вериб, галаныны сонра өдәмәк үчүн кағыз [тәмәссүк] јолладылар. Алтымыш гыз, оғлан сечиб вердиләр. Гызлары, әтраф кәндләри гарәт етдикдән сонра азад етдиләр. Чулфа бу јолла итаәт едиб [онларын] әлинә кечдијинә көрә Мир Маһмуд ордусуну јығыб Чулфанын јахынлығында дајанды.

Чулфа јахынлығында она битишик [бир јердә] Шаһ һүсејнин «Фәрәһабад» адланан бир имарәти вардыр. [Онун] бағ вә бағчасынын ҹәрми /вәр. $24^{а}$/ ? үч саатлыг мәсафәдәдир.

Тәмтәраглы бир сарај олдугу үчүн Мир Маһмудун өзү орада јерләшди.

Бундан сонра шәһәр мөһкәмләнди. Уғанлар дәфәләрлә шәһәрә һүчум етдиләр, [лакин] гәләбә чала билмәдиләр. Чохлу уған гырылды. Шәһәри һүчумла алмағын мүјәссәр олмајачағыны баша дүшдүләр.

Мүһасирә үчүн еһтијат гүввә тәдарүкү

[Уғанлар] сонра сон тәдбирә әл атыб, шәһәри әтрафдан мүһасирәјә алмаға башладылар. Кириш-чыхыш јоллары мөһкәм бағландылар, [шәһәрә] еһтијат азугә вә башга лазымлы шејләрин апарылмасынын гаршысы алынды. Шәһәрә зәфәр чалмағын узун чәкәчәјини вә мүһасирәнин зәруриләјинин баша дүшүб еһтијат јем топламаг фикринә дүшдүләр. Дәрһал әтраф кәндләрә әскәр јоллајыб, мал вә азугәләрини гарәт вә нечә нәфәри гәтл вә әсир етдиләр. Аз вахт ичиндә дөрд-беш иллик әрзаг вә азугә топладылар. Сонра, Исфаһан шәһәринә һеч бир кәсин дахил олмаг [вә ја] орадан чыхмаг имканы олмадыгы үчүн [ораны] мүһасирә әмәлијјатыны күчләндирдиләр.

Ханлар вә онларын Исфаһана көмәк үчүн әскәр тәдарүк етмәләри һаггында

Иран сипәһсалары, /вәр. 24б/ Лuристан ханы Әли Мәрдан мәғлубијјәт барәдә ешидиб, башга ханларла бирликдә тез-тәләсик Исфаһана көмәк үчүн кәлмәкдә икән [о,] Шаһ Һүсејнә тәрәфиндән тәнбеһ олундуғу үчүн он мин сејн тәрәфиндән тәнбеһ олундуғу үчүн он мин әскәрлә Лuристандан [чыхыб] Хансар адлы јерә кәлди. Ханлара мәктуб көндәриб, онларын кәлишинин интизарында икән [онлар] әмирләринә (јә'ни Әли Мәрдана—Ш. Ф.) баш әјмәјиб, [онун] итаәтиндән дөндүләр. [Онларын] һәр бири бачардыгы гәдәр әскәр топлајыб пәракәндә һалда [Шаһ Һүсејнә] көмәјә јолландылар.

Мир Маһмуд исә, онларын ихтилафыны ешидиб, јенә дә фүрсәти гәнимәт билди. Алты мин әскәри Нәсрулла адлы сәрәскәринин башчылыгы илә ханларын гаршысына көндәрди. О, һәрби һијлә [ишләтмәкдә] маһир олдуғуна көрә, вәзијјәт бахымындан һәрәкәт етди. Әввәлчә, Һәмәдан ханына алты мин гәләмзув /?/ әскәрлә гәфилдән һүчум едиб, ону дармадағын етди. Сонра, Фарс мәмләкәтинин ханы Әли Рза он ики мин әскәрлә Исфаһана кедәркән, Мир [бу гошуну] еләјолдача позду. Он мин бәхтијари әскәринә /вәр. 25а/ Гасым ханла кәләркән гәфилдән һүчум едиб, онлары мәглуб етди. Онларын һамысынын мәглуб олдуғуну ешидән Лuристан ханы да гајыдыб, Лuристанын пајтахты олан Хуррәмабады мөһкәмләндирмәк фикринә дүшдү. Беләликлә, уғанлар [Шаһ Һүсејнә] әтрафдан көмәк едилә биләчәји горхусундан әмин олдулар.

Тәһмас Мирзәнин мүһасирәдән гачмағы вә Гәзвинә јүрүшү

Мүһасирә беш ајдан чох чәкдијиндән Шаһ Һүсејнин јашына көрә дөрдүнчү оглу шаһзадә Тәһмас Мирзә мин атлы илә Исфаһандан гачмаг нијјәтинә дүшүб, гаранлыг бир кечәдә шәһәрдән чыхды. Уған әскәри [онун] үстүнә һүчум етди. Аллаһын һикмәти илә, бөјүк дөјүшдән сонра сағ-саламат Гәзвин шәһәринә кәлди.

Исфаһан шәһәринин Мир Маһмуда тәслим олмасы

Исфаһан шәһәри әһалиси чох вә сых, торпағы кениш әзәмәтли бир шәһәрдир. Узун чәкән мүһасирә вахты гытлыг, гәһәтлик атәши [әһалинин] чаныna дүшдү, нечә нәфәрин бәдән хырманыны јандырды. Арпа аловунун шиддәти нечә мин чаны јандырды, о бири дүнјаја көндәрди. Бу гачылмаз һадисәјә вә асиман бәласына разылыгдан башга чарә олмадыгыны көрән [исфаһанлылар] истәр-истәмәз Исфаһан шәһәрини уғанлара тәслим етмәјә разылыг вердиләр. Шаһ Һүсеји дә, бу гәдәр шәһәр әһалиси вә башга адамларын тәләф олачагыны вә онларын ничат тапмаларынын гејри-мүмкүнлүјүнү нәзәрә алыб Исфаһан шәһәрини тәслим етмәјә вә Иран тач-тахтыны Мирә верәрәк өзүнү һакимијјәтдән кәнар едилмәсинә мәчбур олду.

[О,] белә бир хәбәрлә Мирин јанына адам көндәриб, фикрини билдирди. Шәһәрин тәслими барәдә разылыг хәбәри ешидилдикдә вә белә бир нијјәт мә'лум олдугда «шәһәр тәслим вахты гарәт олунар» горхусу илә, [һәмчинин] «күнаһкар вә күнаһсызлар арадан кедәр» еһтималы вә фикри илә Франса елчиси бол һәдијјәләрлә бу фәгири Мирин јанына јоллады вә [онун бу ишә] көмәклик көстәрмәси, адамлары һимајә етмәси хүсусунда хаһиш етди. [Бу] хаһиш гәбул едилди вә бизә көмәк көстәрилди. Лакин шаһын тахт-тачын тәслими үчүн Мирин /јанына/ кәләчәји хәбәри ешидилди. Шаһла /вәр. 26а/ бирликдә кәләчәк адамларын вә әмирләрин тә'рифи үчүн һәгири...

Шаһ Һүсејнин Иран тач-тахтыны Мир Маһмуда тәслим етмәји

Мүһасирәнин сәккиз ајдан чох давам етмәјинә вә касыблыгын артмағына онун һәтта даш вә дәмирә белә тә'сир етмәсинә көрә бир күн Шаһ Һүсејн тачыны кејиб, шаһанә сургучуну башына тахды. Е'тимадүддөвләси вә Һәвизә валиси вә башга јанында олан сарај адамлары вә әмирләрлә бирликдә атлара миниб, Мир Маһмудун һүзуруна кетдиләр. Елә ки, Фәррухабад сарајына јахынлашдылар «Шаһ Һүсејн кәлир» дејиб, Мирә хәбәр вердиләр.

[Онлары] јарым саат сарајдан кәнарда сахлајыб, әмр вердиләр вә диванханәјә кәлмәләрини бујурдулар. Мир Маһмуд диванханәнин бир кушәсиндә отуруб, шаһ кәлдикдә ајаға галхды. Шаһ Һүсејн салам верди, «саламәлејкүм» деди. Мир Маһмуд исә саламлашмаг гајда-ганунуна риајәт етмәјәрәк [она] «саламәлејкүм»* деди. Һәмин диванхана, бахмајараг ки, баһалы халылар, шаһанә фәршләрлә дөшәнмишди, лакин /вәр. 26б/ әчәм адәти үзрә мәндәр /?/ вә балышы јох иди. Јалныз [онун] ики күнчүндә бир... кәбә вә үстү нахышлы бир балыш гојулмушду. Бириндә Мир, о бириндә [исә] шаһ отурду вә башга адамларын һамысы ајаг үстә дурмуш вәзијјәтдә галдылар.

Беләликлә, бир гәдәр нәфәс дәрдикдән сонра Шаһ Һүсејн сөзә башлајыб,... фарс дилиндә сәдагәтә даир фикрини мүхтәсәр изһар етди. Деди ки, «мүлк вә дөвләт бөјүк аллаһа мәхсусдур вә кимә десә она да чатар. [О,] Иран мүлкүнү бир вахтлар мән ачизә верди.

* Әлејкүмсалам «демәли иди.»

Инди [нәә] сәнә лајиг көрдү. Буна көрә дә, еј мәним өзиз оғлум, мән дә [ону] үрәкдән сәнә вердим. Субһаналлаһ мүбарәк ејләјәр — дедикдә башындан гијмәтли даш-гашларла бәзәнмиш тачыны өз әли илә чыхарыб, Мир Маһмудун башына гојмаг үчүн орада олан Мирин биринчи сәрдары Эманулла Султана верди. О да [тачы] алыб, Мирин башына гојмаг үчүн јахынлашды. Мир Маһмуд исә, башыны архаја тәрәф дөндәрди. Шаһ Һүсејн /вәр. 27а/ Мирдә башга бир фикрин јарандығыны күман едиб, өз јериндән галхды вә тачы әлинә көтүрдү. Мирин јанына кәлиб, тачы өз әлијлә Мирин башына гојду. Сонра гәһвә кәтирдиләр. Сонра исә гәлјан чәкмәк үчүн наркирләр* кәлди. Духан** вә чај кәтирилди. Ичдиләр. Мир Маһмуд шаһа бир гәдәр тәсәлли вермәк мәгсәдилә фарс дилиндә «Еј шаһым, гәлбинә һүзн чөкмәсин. Дүнја дөвләти беләдир олур. Онун әлдән-әлә вә сәлтәнәт вә һакимијјәтин шәхсдән-шәхсә кечмәји аллаһ тәрәфиндән һәјата кечирилән бир адәтдир. Сән мәним иззәтли вә еһтирамлы атам јериндәсән. Јалныз сәнин рә'ј вә тәдбирини илә разылашдырмасам мән һеч бир ишә башламајачағам» дејәрәк сөзүнү гуртарды. Бәлуч ханы да төһмәтлә сөзә башлајыб, деди ки, «Шаһым, нә иш көрдүн ки, биз сәнин рәнҹ-јәтин ола-ола бизи уғана рәнҹјәт етдин?». Шаһ хана Мирин сөзү илә чаваб вериб... дедикдән сонра, шаһа ајаға галхмаг үчүн ишарә едилди. Сонра, Шаһ Һүсејнин өз адамлары илә һәмин сарајын завијәләриндәки сонунчу ровзәјә апарыб, орада сахладылар.

---

* Од габлары.
** Тирјәк, нәш'ә

Шәһәрин зәбт олунмасы вә Мир Маһмудун дөвләт евинә /дөвләтханаја/ кәлмәси

Бу әснада Мирин биринчи сәрдары олан Эманулла дөрд мин нәфәр уған илә шаһлыг сарајы олан дөвләтхананын зәбти үчүн көндәрилди. [Дөвләтхана] зәбт олунду. Шәһәр гапылары да зәбт едилди вә уғанлар [онлара] мүһафизәчи тә'јин етдиләр. Шәһәрин өлү чәсәдләрлә долу олдуғу вә [ораны] уфунәт бүрүдүјү үчүн дивана кедән јолу вә дөвләтхананы тәмизләмәк нәзәрә алынды. Һәмин күн, о кечә вә ертәси күн Шаһ Һүсејн Фәррухабад сарајында Мир Маһмуда гонаг олду. Үчүнчү күн, јә'ни һичрәтин 1135-чи илиндә, мәһәррәм ајынын он бешиндә базар күнү, сүбһ чағы алајлар тәртиб олунду, ата миниб, бирликдә Исфаһан шәһәриндә дөвләтханаја кәлдиләр.

Шираз көрпүсү адлы көрпүјә чатдыгда, Шаһ Һүсејн рүсхәт истәјиб башга тәрәфдән дөвләтханаја кетди. Мир Маһмуд исә диван јолу илә кетди. Мүкәммәл вә мүсәлләһ алајлар илә он нәфәр чарчы уған уча сәслә /вәр. 28а/ ниә мәзһәбинә рәғбәт бәсләјәнләри лә'нәтләдиләр. Исфаһан шәһәринин Һачу адлы гапысындан дөвләтханаја чатана гәдәр јоллар атлас, гумаш, гутну, дәраби вә зәрбафт илә, дөвләтхана гапысынын ичәриси [исә] диба илә дөшәнди. Мирин атынын тапдадығы гумашлары чамаат дәрһал гарәт етди. [Онлар], беләликлә, «Шаһ јолу» јолу илә шаһлар рәсми үзрә дөвләтханаја чатдылар.

Мир Маһмудун шаһ һәрәмханасыны зәбт етмәси

О саат шаһын һәрәмханасы зәбт олунду. Он үч нәфәр шаһзадә вә ики шаһ гызы әлә кечиб, һәбс олунду. Орада сахланылан чохлу пул, ҹәваһир, баһалы шејләрин һамысы зәбт едилиб Мирә аид олунду. Һәмин ики-үч күн мүддәтиндә Мир вә шаһ гајната вә дамад олдулар. Шаһын јашча кичик олан гызыны Мир алды, јашча бөјүк олан ики гызыны Мирин мијанчысы, јә'ни мүфтиси, шаһын бачысыны [исә] сәрдары Әманулла алды. Шаһзадә аналарынын беш нәфәр ҹаријәсини Шаһ Һүсејнә верди. Дөвләтхана завијәләриндә шаһа бир јер тә'јин едилди вә о, орада галды. Мир, шаһын ҹаријәләриндән бир нечәсини өзүнә хидмәт үчүн сечди, галанлары өз адамлары арасында бөлүшдүрүлдү. Он үч нәфәр шаһзадә үчүн дә дөвләтхана завијәләриндә хүсуси јер тә'јин едилди. Чох зәнн едирәм ки, онларын бәдән хырманы фәна күләјинә верилди*.

Шаһын ики гызы да варды. Онлар дөвләтханада јашамырдылар. Бирисини шаһ өз јахын адамларындан нәввабүс-сәдр олан алимә верди. [Икинчиси] дә, јахын адамларындан Әбүлкәрим адлы адама верилди. Исфаһан алындыгдан сонра адыны вә палтарыны дәјишиб, бир-бир әрләри илә бирликдә Исфаһандан гачыб, Тәбризә кәлдиләр.

* Јә'ни онлар өлдүрүлдүләр (*мүтәрҹимин гејди*).

Мирин әҹәмләрин гәлбләрини әлә алмаг үсуллары

Бундан сонра Мир әмәл һикмәтинин әсас јолу олан барышыг, күзәштә кетмәк, нәвазиш вә үрәкләри әлә алмаг јолуна дүшәрәк, мүлајим рәфтар етмәклә гызылбашын гәлбини әлә алмагла мәшғул олду. [О,] бу ҹәтин иши асан зәнн етди. Сонра, Сәфәви дөвләт башчыларына мејл вә рәғбәт көстәриб, һәр бирисини вәзифәләрә /вәр. 29[а]/ тә'јин етди. Ҹарчылар шәһәр әтрафында ҹар чәкиб, «бундан сонра уганлардан бир нәфәр белә әҹәмин әһли-әјалына, малына вә әрзағына дәлаләт едиб әл узадарса, о бәрк ҹәзаландырылыб, гәтл едиләҹәк» дедиләр. Халг бир гәдәр раһат олуб, евләринә гајытды.

Өлдүрүләнләрин, ачлыгдан өләнләрин вә әсир алынанларын сајы

Хәбәр әһли олан вә тәҹрүбәли, мүдрик адамларын фикри белә олду ки, баш верән дөјүшдә вә сәккиз ај давам едән мүһасирәдә ҹәнк вә башга бәлалардан өлән адамларын сајы јүз алтмыш миндән чох олмуш, әсир олунанларын сајы вә гачгынларын сајы јүз мин кечмишдир. Исфаһан шәһәри алынан күн шәһәрдә олан киши, гадын вә ушагларын сајынын отуз миндән чох олдуғу мүәјјән едилди.

Мир Маһмудун мал вә сәрвәт топламаға башламасы

Бундан сонра Мир Маһмуд мал вә сәрвәт топламаг севдасына дүшүб, Исфаһан шәһәрлиләриндән дөрд мин сәккиз јүз /вәр. 29[б]/ кисә

пул тәләб етди вә эксәр һиссәсини алды. [O,] мултани* адланан һинд тачирләриндән мин сәксән кисә агча алды. Шаһын јахын адамы, онун јанында сөзү кечән вә Иран дијарынын мәшһур варлыларындан олан вә Шаһ Һүсејнин һәкимбашчысы Мирзә Кәрим адлы бир шәхсдән сәккиз јүз кисә тәләб едилди вә алгы-веркн заманы алтун, чәваһир вә күмүш бир вәзндә вә чынгыл дашы илә алмас бәрабәр көтүрүлдү. Мәним тәхмин етдијимә көрә, ондан алынан пул, чәваһир вә мал дөрд мин кисәдән чох олду. Мүһасирә вахты өләп вә гачан адамларын евләрини зәбт едиб чохлу мал топладылар.

Мир Маһмудун өлкә башчылары елчиләри илә давранышы

Елчиләр ичиндә Франса елчисинә һөрмәт едилди [вә о,] һимајә олунду. Чүнки, о, Исфаһана тәзә кәлмишди вә һәлә башга елчиләр кими тичарәт јолу илә мал вә сәрвәт јыға билмәмишди. Буна көрә дә, она тохунмадылар, јалныз һәдијјә ады илә онун он кисә агчаја бәрабәр хәрчи чыхды. Инкилтәрә /вәр. 30а/ елчиси тәрәфиндән верилән пул вә мал беш јүз кисәдән чох олду. Португалијалы гапы кәндхудасынын варлы олмасына бахмајараг, мискин көрүнүшә малик олдуғу вә уғанларын онун варындан хәбәрләри олмадығы үчүн ондан һеч нә алынмады.

Фландрија сәфәриндән алынан пул вә мал ики мин дөрд јүз гырх кисәдән чох олду...

* Мултани — индики Пакистандакы вилајәтдир. Бу сөз азәрбајчанча «молтаны» ифадәси илә ифадә едилир.

Исфаһандан гачандан вә Гәзвинә кәләндән сонра Тәһмасын вәзијјәти

Шаһзадә Тәһмас Мирзә Исфаһандан гачыб, Гәзвинә кәләндән сонра Исфаһана имдад етмәк үчүн эскәр јығмаға башлады. Нә гәдәр сә'ј етдисә /вәр. 30б/ эскәр топлаја билмәди. Исфаһан әлә кечирилдији вә Шаһ Һүсејн һәбс олундуғу үчүн, әчәмин галаны Тәһмасы шаһ е'лан едиб, она табе олду. Әтрафына бир аз халг топланды. О да, шаһлыға башлајыб, әввәлләр атасынын јеринә Исфаһанда гајиммәгам олан Рәчәб Әли ханы е'тимадүд-дөвлә вә әлијјә дөвләтинә елчилик илә кәлән Муртуза Гулу ханы горучу башы тә'јин етди.

Мир Маһмудун хәзинәси һаггында Әскәр тапмаг үчүн Гәндәһара сәфәр

Исфаһан әлә кечиб зәбт олундуғу үчүн, јухарыда дејилдији кими, Мир Маһмуда чохлу пул вә мал чатды. Мүһарибәнин узун чәкмәјн вә чохлуғуна көрә уған хәсарәт алды вә эскәри гүввәси азалды. Буна көрә дә, Мир Маһмуд хәзинә јоллајыб Гәндәһардан эскәр јығмаг истәди. Уғанларын дедикләринә көрә онларын апардыглары пул вә мал алты мин кисәдән чох иди [вә бу мәбләғә] он беш мин эскәр чәм олунмалыјды. [Мир Маһмуд] хәзинәдары олан Молла Мусаны алты јүз уғана башчы тә'јин едиб, јола салды. /вәр. 31а/. Онлар Сәчистан сәһрасына чатдыгда... галанын мүһафизи олан Мирзә Исмајыл беш јүз нәфәрлә гәфилдән уғана һүчум едиб, позду. Бә'зиси өлдүрүлдү, бә'зиләри исә гачдылар.

[Мирзэ Исмајыл] хэзинэни элэ кечириб, шаһзадэ Тэһмаса көндэрди. Бу һадисэдэн эввэл Тэһмас Мирзэнин һалы олдугча кэдэрли вэ күзэраны пис иди. Онун һалы бу мал илэ бир гэдэр өзүнэ кэлди.

Гэзвин мүһасирэси үчүн Мир тэрэфиндэн эскэр көндэрилмэси

Мир Маһмуд Тэһмас Мирзэнин шаһлыг [уғрунда] мүбаризэсини вэ эчэмлэрин, она беј'эт етдијини ешидиб, ону һијлэ илэ элэ кечирмэк вэ ја онун бу арзусунун һэјата кечмэсинэ мане олмаг фикриндэ олду. Бу хүсусда нечэ-нечэ фикирлэрэ дүшдү. Сонра, Шаһ Һүсејнэ фэрманлар јаздырыб, этрафда олан халгы өзүнүн итаэтинэ дэ'вэт етди. Лакин, мэгсэди јеринэ јетмэди. Анчаг, белэликлэ Тэһмасы чашдырды, чүнки, Тэһмас вэзијјэтдэн хэбэрдар оларкэн, «гыш вахты һэрэкэт етмэк олмаз» дүшүнэрэк, е'тимадуддөвлэсинин мэслэһэти илэ јанында олан эскэрини /вэр. 31б/ гышлаглара көндэриб, дүшмэндэн чэкинмэди. Маһмуд исэ, гышын шиддэтини фүрсэт билиб, једди мин уғана Эманулла Султаны сэрдар тэ'јин етди. Нэсруллаиы вэ Эшрэф Султанын эмиси Мир Абдуллазадэни дэ көмэјэ көндэрди. Исфаһанда олан эчэмин итаэтдэ мөһкэмлијини јохламаг мэгсэди илэ кимнин оглуну, киминин гардашыны вэ гоһумуну Исфаһанда гојуб, дөрд мин эчэми уғанла онларын јанына јоллады. Онлар гэфилдэн Исфаһандан һэрэкэт едэрэк, гышын шиддэтли вахтында Гэзвинэ тэрэф јолландылар. Гэзвинэ јахынлашаркэн, Тэһмас хэбэр тутуб, Султанијјэ вэ Зэнчан јолу илэ Тэбризэ гачды. [Онлар] Гэзвиндэ эскэр

тапмајыб, ораны бош көрдүлэр. Гэзвин эһалиси пишваза, јэ'ни истигбала чыхыб, дэрһал шэһэри она тэслим етдилэр.

Уғанларын сэрдары Эманулла Султан дөвлэтханаја дүшдү. Гыш вахты вэ сојуг олдуғу үчүн башга эскэрлэр шэһэр евлэриндэ јерлэшдирилдилэр. Бу минвалла он күн кечди вэ уғанлар зүлм вэ тэчавүзэ башладылар. Фитнэ јарадыб чохлу дава-далаш етдилэр. Эчэм эскэри Мирэ итаэт етмэкдэн бојун гачырыб, бирлэшдилэр.

Дөвлэтханада јерлэшэн уғаны Эманулла Султан илэ бирликдэ мүһасирэјэ алдылар. Нэтичэдэ, сарајдан бир шэхс [онлара] јол көстэрди вэ [уғанлар] мэғлуб олдулар. Мин алты јүз уған гэтл олунду. Ахырда Исфаһана гачдылар. Бу дөјүшдэ Эманулла сэрдары јараладылар. Эчэм тэрэфдэн дэ чох адам јараланды вэ өлдүрүлдү.

Мир Маһмудун эмиси оғлу Эшрэф Султан бу һалдан севиниб, ики јүз уған илэ Гэндэһар сэмтинэ гачды вэ мин зэһмэтлэ ораја чатды. Бу хэбэри ешидэн Мир Маһмудун һалы чох пэришан олду. Эскэрини јанындан бурахдығына [көрэ] пешиманчылыг чэкди. Бу бэһанэ илэ Исфаһан халгынын үсјан едэ билэчэјиндэн горхду. Бу вэзијјэтдэн чыхмаг үчүн дэрһал дэнанмаја эмр едэрэк тэбил вэ нағара чалдыртды вэ интизарла Эманулланын јолуну көзлэди. Тезликлэ, галан эскэрлэр гајытды. вэ [о,] архајын олду.

Лакин, гызылбашын башына бэла кэлди. Е'тимадуддөвлэ /вэр. 32б/ Мэһэммэд Гулу ханы эфв етди. Гардашы Һүсејн Гулу хан Гэзвин дөјүшүндэ угана јол көстэриб, [онлары] хилас етдији үчүн, о да гардашынын сајэсиндэ ничат

тапды. Сонра, Мир гэтлэ башлајыб, дөвләт адамлары, әмирләр, гапыхалгы вә башга адамлардан он беш күн әрзиндә сәккиз мин гызылбашы гәтл етди. Гәзвиндә етдикләри хәјанәтин чәзасыны Исфаһанда онларын күнаһларына ујғун верди.

Бағдад елиндән елчилик илә көндәрилән Осман аға бу вахт Исфаһана чатды.

Сәрәскәр Нәсрулланын шәһәр вә кәндләри дағытмаг үчүн јолланмасы

Мир јенә дә шәһәр вә кәндләрин гарәт едилмәсинә киришди. Сәрәскәри Нәсрулланы үч мин уғанла Теһрана тәрәф јоллајыб, Вәрамин шәһәринин әтрафындакы кәндләри гарәт етдиләр. Орада Һәмәдан ханы Остунанверди* хан үч мин әчәм илә [онларын] гаршысына кәлиб, мәғлуб олду вә галаја сығынды. Једди-сәккиз күн мүһасирә етдиләрсә дә, галиб кәлә билмәдиләр. Әтрафы гарәт едиб, Дәркзинә кетдиләр. Дәркзин халгынын һамысы сүнни олдуғу үчүн, [онлары] гарәт етмәди /вәр. 33[а]/. Лакин, Исфаһаны абадлашдырмагдан өтрү [Дәркзин] чамаатыны ораја јоллады. Онларса, фүрсәт тапдыгча гачдылар. Исфаһан јолунда олан Хансар адлы шәһәри алыб, [ораја өз] тәрәфиндән һаким тә'јин етди. Гашан** шәһәрини мүһасирә едиб, әлә кечирди вә [ораја] һаким гојду. Шәһәри алдыгда, гызылбашы тырмаг нијјәтилә һијләјә әл атды. Гәзвин әһалисиндән интигам алмаг үчүн әскәр тәләб

* Степанверди хан.
** Кашан.

етди. Үч мин силаһлы әчәм сечиб, шәһәрдән кәнара чыхарды, уғаны онларын үстүнә галдырыб, һамысыны гәтл етди. Шираз јолунда Гумшаһ адлы шәһәрин халгыны тәслим едиб, [ораја] һаким тә'јин етди.

Һәвизә әрәбләриндән једди-сәккиз мин әрәб топлады. Шираз јолунда Јәзди-хас адлы гәсәбәнин јахынлығында Нәсрулла һүчум едиб, [онлары] позду вә башчылары олан Мир Бағыры тутуб башыны кәсди. Шираздан аман үчүн адам кәлиб, [шәһәрә] һаким истәди. Мир Маһмудун Гум шәһәрини сәккиз ај мүһасирәдән сонра алдығыны бу тәрәфләрә кәлдијим вахт ешитдим.

Әскәр топламаг үчүн Гәндәһара Мир тәрәфиндән хәзинә көндәрилмәси /вәр. 33[б]/

Јүрүшләрин вә мүһарибәләрин чохлуғу сәбәбиндән Мир Маһмудун әскәрләринин сајы јениндән азалды. [О,] әскәр топламаг севдасында олду. Мин нәфәр уғана ики јүз ермәни гошуб, ешикағасы олан Мәһәммәд Нишан Султаны башчы тә'јин едәрәк бир гәдәр хәзинә илә Гәндәһара көндәрди. [Онларын] сағ-саламат чатдыглары хәбәри Исфаһана кәлди, амма [орадан] әскәр кәлмәди. Чүнки, Гәндәһарда гајиммәгам олан Мир Маһмудун анасы бу мәсәлә барәдә чох сә'ј етдисә дә, Гәзвиндә мәғлуб олараг, Гәндәһара гачан мәијјәти Әшрәф Султан Мирин әлијлә өлдүрүлән Мир Абдулланын оғлу олдуғу үчүн онун зиддинә кетди. Онун бејниндә фәсад јува гурдуғу үчүн [о,] Мир Маһмудун дүшмәни вә дөвләтинин сүгута уғрамасыны истәјәнләрдән иди. [Әшрәф Султан] Гәндәһар дағларыны кәзиб, уғанларын

Мир Маһмудун јанына кетмәләринә манс олду.

Тәһмас Мирзәнин вәзијјәти вә әчәмин Тәбриз вә Нәхшиванда* мәшвәрәти

Тәһмас /вәр. 34а/ Тәбриздә икән дөвләт адамларыны вә халгы чәмләјиб, мәшвәрәтләр кечирди. Әлијјә дөвләтинә мүрачиәт едиб көмәк истәдиләр. Е'тимадуд-дөвләси Фәрзулла разылашмајыб. «Әкәр белә етсәк Әлијјә дөвләтинә зәифлијимизи изһар етмиш вә пәришанлығымызы билдирмиш оларыг» дејиб, сәбәбләр ирәли сүрдү. Бә'зиләри «куја дөвләт бизим һалымыздан хәбәрдар дејил», дејиб, бу сәбәбләри гәбул етмәдиләр.

Тәбриздә бир франсыз варды. Шаһ ады илә Тәһмас тәрәфиндән Рома папасына, алман падшаһына, Франса кралына мәктублар јазыб, [онлары] һәмин франсыз илә көндәрдиләр. Исмајыл бәј адлы бир шәхси елчи сифәтилә Москва чарынын јанына јолладылар. Сонралар јенә Һафиз бәј адлы [башга] бир елчини көндәрмәк истәдиләр, лакин алынмады. Әлијјә дөвләтинә дә елчи көндәрилди. О вахтларда Москва әскәри Бакыја кәлиб, [ораны] мүһасирә етди. Дөјүшүб, једди күндән сонра кетдиләр. Уғанлар рус әскәринин Килана кәлдијини ешидиб, «нә мәнәнд тајфадыр» дејиб, бу һәгири чох ахтардылар... «Тифлис алынды» хәбәрини әлијјә дөвләтиндән /вәр. 34б/ ешидән кими горхуб, гәмә гәрг олдулар. О тајфанын адәти үзрә [онлар] өз јүрүшләрини

* Нахчыван.

олдугча мәхфи апарырлар. Кизли һалда, зирәнклик вә мәһарәтлә, сәбрлә әчәмә галиб кәлирләр.

Мүһасирәнин узанмағы, баш верән дәһшәтли һадисәләрин чохлуғу, онларын ојатдығы тәәссүрат вә горху мәнә тә'сир етди вә мән мин јүз отуз бешинчи илин зүлһәччә ајынын сәккизиндә Исфаһандан гачдым.

Хансара кәлдијимдә [орада] бәдбәхт гызылбашлар мәни ики јеримдән јараладылар, сәккиз кисәдән чох олан малымы вә пулуму әлимдән алдылар вә мәни лүт-үрјан бурахдылар. Хидмәткарларым гачдылар. Мин зәһмәтлә Һәмәдана кәлдим. [Шәһәрин] һасары тә'мир олунмушду. Орадан Гибрисли* бир ермәни тачири илә јолдаш олуб, Гәзвинә кәлдим.

Гәзвин әһалисинин һамысы силаһлы иди вә [шәһәри] мүһафизәјә һазырдылар. Орада Килана кедиб, Рәшт адлы шәһәрдә Москва забитинин јанына кәлдим вә она вәзијјәтими сөјләдим. [О,] тачирин мәсрәфини вә мәнә сәккиз алтун јол хәрчи верәрәк, орада галмағымы мәсләһәт билди. /вәр. 35а/. Амма, Киланын һавасы олдугча ағыр иди. Москвалы[лар] да белә һаваја давам кәтирмәмиш вә чохусу гырылмышды... Киландан Әрдәбилә кәлдим. Орадан Гарадаға кәләрәк, Араз чајыны кечиб, Ордубада чатдым вә орадан [да] Нәхшивана** кәлдим. Тәһмас да Тәбриздән Нәхшивана кәлмишди. [О,] Муртәзагулу ханы орада гәтл етди. Абдулла паша һәзрәтләри тәрәфиндән Тәһмасын јанына адам кәлмишди. Фәрзулла ханын бөјүк гардашы Һәмәдан ханы уғанла-

* Кипр.
** Нахчыван.

рын һүчуму заманы мәғлуб олдугу үчүн Фәрзулланын дилини кәсдиләр. Үсјан тәһмәти илә Фәтәли Султан вә Сисјан ермәниләри исә Нахчыван ханы... тәһрики илә гәтли-ам едилдиләр.

Јолларын һамысы бағлы олдугуна көрә Әклис адлы кәнддә дајандыг. Рәван вә Нәхчиван дөвләт тәрәфиндән алындыгдан сонра јоллар ачылды вә карванла Әрзрума, орадан исә Тоғат јолу илә Истанбула чатыб, орада олан Франса елчисинин јанына кәлдим.

Сәфәвијјә ханәданына, јә'ни әчәм шаһларынын әлинә кечиб, бир мүддәт она табе олан Иран мәмләкәти вә она аид јерләр бунлардыр:

Хорасан мәмләкәти, Гәндәһар, Сәчестан, Забулистан, Мокран, Кирман, Фарс, Хузистан, Нуристан, /вәр. 35[a]/ Иглимчәбәл адланан әчәм Ирагы, Мазандаран, Килан, Әрзинчан, Рәван, Ширван, Күрчүстан, Дағыстан вә Бәһрејн адалары.

Бу мәмләкәтләрин һәр бири әчәм гануну үзрә идарә олунур. [Онларын] бә'зиләри бөјүк олдугу үчүн бир нечә әјаләтә бөлүнмүш вә һәр биринә вали тә'јин олунмушдур. Бу јерләрин вәзијјәти вә сон илләрдә баш верән гәрибә һадисәләр онларын әчәм шаһынын зәбтиндән вә чајнағындан гуртулмаға нә тәһәр чалышдығыны бәјан едир. Анчаг, бу бөјүк мә'рәкә әснасында Мокран мәмләкәти тәрәфиндән Исфаһана бир чох имдад... Мокран тез-тез гарәт олунан Кирмана јахын, Исфаһандан исә узаг олдугу үчүн.... Килан вә Мазандарандан шаһын көмәјинә әскәр, ја вали кәлдији көрүнмәмишдир. Забулистан Гәндәһарла јанашы олмагла бәрабәр ејни заманда Сәчестана да битишикдир. Сәчестан ханынын да шаһа [гаршы] үсјан едиб, Мир Маһмудла бирликдә

Мәшһәди /вәр. 36[a]/ алдыглары јухарыда јазылмышдыр. Әчәм Ирагы, Азәрбајчан, Рәван, Ширван, Күрчүстан вә Дағыстан барәдә вә шаһын көмәјинә кәләнләр вә кәлмәјәнләр һаггында бу јазыланлардан көрүнмәкдәдир... Бу һәгирин Исфаһандан чыхыб, бу тәрәфә кәлиши вахтында Мир Үвејсин оғлу Мир Маһмудун јанында мөвчуд олан уған әскәринин сајы сәккиз мин олар-олмазды. Һәтта ермәниләр ики мин,... ики мин, әчәмләрдән дә беш-алты мин әскәр олдуғуну јазмышдылар. Уғанын чохусу мал вә сәрвәт топламагларына бахмајараг, онлар да вәтәни, бәрк арзулајыб, гајытмаг фикринә дүшмүшләр.

МҮНДӘРИҸАТ

Жозеф Тифлиси

ВАКИАТИ-МИР ВЕИС И ШАХ ХУСЕЙН

(на азербайджанском языке)

Баку — Азернешр — 1992

6 ман.